Tanıklıklar

90. Yılında Ermeni Soykırımı

TANIKLIKLAR

TANIKLIKLAR

Özgün belgelerden derleyen: Hacı Orman

Birinci baskı : İstanbul, 2005

Sanat ve Hayat'ın armağanıdır, parayla satılamaz.
Kaynak belirtmek koşuluyla her türlü alıntı yapılabilir.

Sahibi: Kolektif Yapım Yayın Org. Ltd. Şti. Adına Aynur Özbakır

Sorumlu Yazışleri Müdürü: Aynur Özbakır

Yayın Komisyonu : Kutsiye Bozoklar, Hacı Orman, Muharrem Demircioglu

Yayın Komisyonu Başkanı : Kutsiye Bozoklar

Genel Yayın Yönetmeni : Hacı Orman

Halkla İlişkiler: Derya Demircioglu

Yönetim yeri: Osmanaga Mah. Mürver Çiçegi Sk. Mürver Apt. No: 1/ 12
Kadıköy / İstanbul Tel: 0216 346 85 70 - Telefaks : (0216) 348 82 12

Teknik Hazırlık ve Görsel Kompozisyon: Sanat ve Hayat

Baskı: Kaya Matbaacılık 0212/ 656 62 20 - Eylül 2004

İÇİNDEKİLER

Sunuş.....5

Önsöz Ya da Dürüstlük Üstüne/

Ragıp Zarakolu.....12

Ermeni Tabusu Üzerine /***Ragıp Zarakolu***.....18

UNESCO Konuşması/***Ragıp Zarakolu*** 23

Padova Konuşması/***Ayşenur Zarakolu***.....34

Padova Konuşması/***Jovan Dıvjak***.....39

Sürgünün Altında Yatanlar/

Çerkez Hasan Bey.....50

İki Komite İki Kıtal/***Ahmet Refik***.....74

Tehcir Türküleri..... 109

Mahkeme Kararları.....120

SUNUŞ

Tanıklıklar, Türkçe'de ilk defa yayımlanıyor. Ermeni Soykırımı'nı anlatan ve Ragıp Zarakolu aracılığıyla yayımlayabildiğimiz belgelerin içeriği şöyledir:

1) İttihat ve Terakki Partisi yöneticilerinin de içinde olduğu kimi devlet görevlilerinin Ermeni Tehciri'ndeki rolünü sorgulayan ve onları suçlu bulan mahkeme kararı. Teşkilatı Mahsusa'nın özünde bir kontrgerilla örgütlenmesi olduğunu ve soykırım sürecinde şekillendirildiğini ortaya koyan karar, 1919 tarihlidir.

2) Tehcir sırasında bizzat Cemal Paşa tarafından görevlendirilen ve 4. Ordu Komutanlığı'nın emriyle hareket eden Çerkez Hasan Bey'in anlatımları... 1916'da tehcir politikalarını uygulamakla yetkilendirilen Çerkez Hasan Bey, soykırım sürecinin resmi ve birinci dereceden tanıkları arasındadır. Yaşananların bir bölümünü 1919 yılında Alemdar gazetesinde tefrika etmiş, ancak yoğun ölüm tehditleri üzer-

ine gazete, yazının devamını yayımlayamamıştır.
3) Ahmet Refik'in *İki Komite, İki Kıtal* adlı eserinden bir bölüm... Soykırımdan birkaç yıl sonra Arap harfleriyle kaleme alınan ve 1979'da Dr. S. Gedik tarafından Latin harflerine çevrilen sözkonusu kitap, 1915- 1920 yılları arasında yaşanan o insanlık trajedisini bir Türk politikacının gözünden anlatma özelliği taşıyor.
4) Tehcir Türküleri... Zorla göçe tabi tutularak toplama kamplarına doğru götürülen Ermeniler'in yol boyunca söylediği türküler, Prof. Verjine Svazlian'ın onyıllarca süren titiz araştırmasıyla der lenmiş ve sadeleştirilmiştir.
Yüzyılın başından kesitler yansıtan belgelerin yanısıra, yüzyılın sonundan kesitler sunan belgeler de var Tanıklıklar'da. Sırp askeri komutanlarından Jovan Dıvjak'ın Sırp soykırımını ve genel olarak soykırım konusunu içeren Padova konuşması, yine uluslararası yayın dünyasının çok değerli temsilcilerinden Ayşe Nur Zarakolu'nun Padova konuşması, Belge Yayınları Genel Yayın Yönetmeni Ragıp Zarakolu'nun 1996 UNESCO konuşması... Bu konuşmaları da, Türkçe'de ilk defa burada okumuş olacaksınız.
Tanıklıklar, 1915'ten 2005'e dek tam 90 yıl boyunca sürmüş ve Türk resmi ideolojisinin tartışmasız

en büyük tabusu olarak değerlendirilmesi gereken soykırım konusunun artık tartışıldığı, perdelenemediği koşullarda yayımlanıyor; böylece nihayet güncelleşmiş bir tarihsel konunun aydınlanması sürecine katkıda bulunuyor. Umuyoruz ki, Türk halkını bilgilendirmeye dönük bu tür çalışmalar artar; insanlık tarihinin en büyük suçlarından ve felaketlerinden biri olan Ermeni Soykırımı, tıpkı Yahudi soykırımı konusunda olduğu gibi, bütün dünya halklarının kolektif acısı olarak bellekleşir; Türk halkı, Ermeni halkının acısına saygı gösterebilecek olgunluğa erişir. Nitekim o karanlık ve vahşi sürek avında soykırımcı iktidara tavır alabilen Türkler de olmuştur. Tanıklıklar'da duyduğumuz seslerin etnik kökenine baktığımızda Hasan Amca gibi Çerkezlerin yanısıra, Ahmet Refik gibi Türklerin varlığını da görüyoruz. Ragıp Zarakolu'nun hep söylediği gibi, susmayanlar, sinmeyenler, korkmayanlar da vardı. Yalana teslim olmayanlar, gerçeğe bağlı kalanlar da vardı. korkuya boyun eğmeyenler de vardı. Bildiklerini, gördüklerini anlatmaktan çekinmeyenler de vardı. hesap soranlar da vardı. Oysa onların gücü, tarihin ilk ulusal soykırımını gerçekleştirme konusunda gözünü karartmış bir

iktidarın son derecede sistematik politikasını engellemeye yetmeyecekti. Çünkü bu politika, yalnızca Ermenileri yok etmeye dayalı yıkıcı bir nitelikte değildi; aynı zamanda Türk ulusunu bir devlet formunda var etmeye dayalı inşa edici bir nitelikteydi. Konunun temel boyutu şudur ki, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılan iskeletinden bir ulus-devlet yaratma projesi, başka ulusların yok edilmesi ya da asimilasyonuyla birlikte gündemleşti. Türk devleti ve Türk ulusu, 1910'larda Ermeni, 1920'lerde ve 30'larda Kürt ulusunun seri ve toplu cinayetlerinin üzerinden inşa edildi. Bu tarz bir inşayı koruyabilmek ve süreklileştirebilmek için de bütün refleksler ve mekanizmalar, aynı temelde sonraki onyıllarda güçlendirildi. Sorumlusu elbette Türk halkı değil, Türk resmi ideolojisinin kurucu ve uygulayıcı iktidarlarıdır, İttihat ve Terakki'dir, Kemalizm'dir. Öyle olduğu içindir ki, Türkiye Cumhuriyeti, yıkmakla övündüğü Osmanlı İmparatorluğu'nun soykırımcı geleneğini bir türlü red edemiyor; tersine Ermeni Soykırımı'nın haklılığını savunabiliyor. Anlıyoruz ki, resmi ideoloji, oradan itibaren oluuşturulmuştur ve Türkiye Cumhuriyeti'nin mayası olarak hamuruna daha o zaman

çalınmıştır. Ermeni soykırımını kabul ettikleri anda, Kürtler'e yönelik politikalarının muhasebesini de yapmak zorunda olduklarını biliyorlar. Ermeni Soykırımı'nın Türk devleti tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na ait geçmiş bir sorun olarak değil, doğrudan Cumhuriyet'in bugünü ve yarınıyla ilgili bir sorun olarak algılanması boşuna değil. Egemenler için, bu, Cumhuriyet'in kuruluş felsefesini, yaşam mantığını, genetik kodunu oluşturan bir olgudur. İttihat ve Terakki'den Susurluk'a, Koruculuk Sistemi'ne bütün askeri ve siyasal örgütlenmeler, yaklaşımlar aynı çizgi üzerinde şekillendirilmiştir; bunlar, Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu gibi resmi ideolojiyi üreten ve yayan aygıtlarla güçlendirilmiş, sistem böylece pekiştirilmiştir. Ermeni Soykırımı'ndan sömürgeci savaş konseptine, 1910'lardan 2000'lere böyle gelinmiştir. Bu süreç içerisinde Çerkez Hasan Amcaların, Ahmet Refiklerin varlığı gizlenmiş; Yusuf Hallacoğlu gibi "*biz Ermenileri gaz odalarında öldürmedik; onlar gaz odası değil, buhar odasıydı, buhar odalarında bitleri temizliyorduk*" diyebilecek kadar küstah 'bilim adamları' türetilmiştir. Soykırımcıları mahkum eden resmi belgeler gözlerden uzak

tutulmuş; başında Hallacoğlu'nun bulunduğu Türk tarih Kurumu'nun 'soykırım olmadığını kanıtlayan belgeleri' öne sürülmüştür. Türk halkının dimağına şövenizm zehiri bunlarla akıtılmıştır.

Öyleyse Hasan Amcaları, Ahmet Refikleri, halkın acılı türkülerini, bir sırp komutanını, bir Ermeni aydınını, yani hayatın gerçek seslerini dinlemeliyiz. Ve sormalıyız: İkinci Dünya Savaşı'nı anlatan her filmde, her romanda, her şiirde Yahudiler'in dramı vardır da, Birinci Dünya Savaşı'nı anlatan hiç bir eserde Ermeniler'in dramı neden yoktur? Toplama kamplarının İkinci Dünya Savaşı'ndan ve Naziler'den önce, Birinci Dünya Savaşı'nda ve İttihatçılar tarafından uygulandığı neden gizlenir? Acaba Mc Carthy dönemi ABD'sini Nazi artıklarının şekillendirmesi gibi, Hitler Almanyası'nın biçimlenmesinde İttihat ve Terakki deneyiminin etkisi neden hiç incelenmez? Sormalıyız: Ermeni tabusunun 90 yıl boyunca hükmünü sürdürmesinde, gerçeklerin neredeyse bir asır boyunca gizlenebilmesinde sanatçılar olarak, aydınlar olarak, araştırmacılar olarak, bizim de payımız yok mudu?

Öyle çok zaman geçmiştir ki, yapılması gereken

o kadar çok birikmiştir ki... Gene en zor yerden, ama en doğru yerden başlamak gerekiyor: Türk halkından... Türk halkının Ermeni halkına olan borcu, aslında bizim Türk halkına olan borcumuzdur. Türk halkının Ermeni halkının acıları karşısında saygı duruşuna geçebileceği ışıklı bir olgunluk, ancak Türk halkının aydınlatılmasıyla olanaklı. Sorun, sadece 90 yıl önce yapılmış soykırım da değil; bu 90 yıl boyunca o soykırım zihniyeti sözcüklerle, kavramlarla, kurumlarla, düşüncelerle yeniden üretildi. Türk Dil Kurumu'nun sözlüklerine, Türk ders kitaplarına Ermeni düşmanlığı yerleştirildi. Siyasetin literatürü, günlük konuşmanın dili, milliyetçi ve şöven motiflerle donatıldı. Türkiye'de yaşayan Ermeniler sindirildi, bastırıldı. Türk edebiyatı, sineması aynı şöven ve düşmanlık duygularıyla kirletildi. Bunları da açığa çıkarmak, mahkum etmek, Türk halkının bilincinden ve duygusundan ayıklamak gerekiyor. Bir dönüştürme, değiştirme sürecine başlamalıyız ve resmi ideolojiyi karşımıza alıp ona saldırmadan sonuç almamız mümkün değil.

Ragıp Zarakolu

— • —

ÖNSÖZ YA DA DÜRÜSTLÜK ÜSTÜNE

Elinizdeki derlemenin belkemiğini *"dürüstlük"* kavramı oluşturuyor. Dürüst kimdir? İnsanlığa karşı işlenen soykırım, etnik arındırma, kaybetme, işkence gibi suçlar karşısında susmayan, kurbanları kurtarmaya çalışan, sığınma ortamları hazırlayanlardır. Ve her koşul altında insanlığa karşı bu tür suçları inkar edenler karşısında susmayan, gerçekleri açıklayan ve insanlığa karşı suç işlemiş iktidarları, özürde bulunmaya zorlayanlardır.

Bunlar sadece susmayı reddetmeyen, doğruları ifşa eden yazar ve aydınlar değil, kurbanları saklayan, kaçmasına, sığınmasına yardımcı olan cesur halk insanlarıdır, her kesimden insanlığını

terketmeyi reddedenlerdir.
Ulusal onur diye bir şey varsa, bu insanlardan dolayı onur duymamız gerekmektedir. Savaş çığırtkanlarını, emperyalist güçlerin adına fatihliğe soyunan savaş yardakçılarını, kıyım çetelerini kahraman ilan eden bir anlayış, ne yazık ki toplumumuz içinde çok yaygın.
Ama toplumumuzun asıl onuru, asıl kahramanları, 1915 yılında insanlığa karşı en ağır suçlar işlenirken, İttihat rejiminin *"tehcire tabi olanlara yardımda bulunanların idam edileceğini"* açıklayan kanununa rağmen, insanları kurtarmaya çalışanlardır.
Vahşete daha, bunun yaşandığı sırada tavır alanlardır, bu derlemede yer alan Hasan Amca ve Ahmet Refik gibi. 1915 trajedisi içinde bu toplum içinde ilk konuşmaya cesaret edenler ve gerçekleri açıklamaktan korkmayanlar onlar oldular.
Bir Halide Edip, büyük müzisyen Gomidas'ın sürgün yolundan geri çevrilmesi için çaba harcadı (bu onun delirmesini engellemese de), Suriye'de kurulan yetimhanelerin oluşumunda görev aldı, Bahattin Şakir gibilerini, *"katiller"* diye niteleyebildi. *(İstiklal Savaşı'nın bu kahraman kadını, acaba tek parti rejimi oluşturulurken neden gönül-*

lü sürgüne gitti?)

Sağ kalanlardan bir çoğunun hafızasında, bu tür *"Türkler"* de vardır. Bunların öykülerinin de öne çıkabilmesi için, insanlığa karşı işlenmiş suçlara bahane üretmek, yalanlar uydurmak, gerçekleri saptırmak yerine, bu suçu vicdanlarda mahkum etmek, özür tavrına geçmek gerek.

Karadeniz'in, 1915'le başlayıp 1921'de Mustafa Suphi olayına kadar uzanan bir dönemde az insan yutmadığı bilinir. Lozan görüşmecilerinden Dr. Ziya Nur, anılarında Topal Osman'ın bu tür *"temizliklerinden"* sitayişle bahseder.

Ama başka bir öykü de anlatılır. Bir taka dolusu çocuğu Karadeniz'de boğdurmaya yüreği elvermeyen, bir taka reisinin öyküsü. Hepsini kıyıda bir kasabaya çıkarır ve herkes bir çocuğu saklar...

Roma'da Katoliklerin en saygın din adamlarından biri, kendisini bir yüzbaşıyla karısının nasıl kurtarıp güvenli yerlere ulaşmasını sağladığını ölene kadar anlatmıştı.

Bu derlemede Hasan Amca'nın bu yollu girişimlerini okuyacaksınız ve irkiltici tanıklıklarını da...

Yani bizim Schindler'lerimiz de var. Bir gün sonunda cami duvarına işediği için, Çankaya önle-

rinde sallandırılan Topal Osmanların değil, dürüstlüklerinden dolayı tecrit edilen, hakarete uğrayan, tehdit edilen ve yoksulluk içinde ölmeye mahkum edilen Hasan Amcaların, Ahmet Refiklerin ve adı bilinmeyen diğer meçhul, dürüst insanların heykellerinin dikileceğine inanıyorum.
Bu derlemenin en yürek yaralayıcı bölümlerinden birini de, Prof. Svazlian'ın 1950'li yıllarda başladığı sözlü tarih çalışması sırasında derlediği Türkçe "Tehcir Türküleri"... Anadolu Ermenilerinin önemli bir bölümü Türkçe konuşuyor, duygu ve acılarını Türkçe ifade ediyor, tüm Anadolu insanları gibi bunları türkülerine yansıtıyorlardı. Bunların bir bölümünün de, bildiğimiz türkülere uyarlandığını, ya da bildiğimiz bazı türkülerin bundan uyarlandığını şaşırarak göreceksiniz. Dünyanın Lübnan'dan Latin Amerika'ya hangi köşesine gitseniz, size Türkçe sözcükler yöneltecek yaşlıları, ya da onların çocuk veya torunlarını bulabilirsiniz. Bu türküler, acılarımızı neden ortak kılmamız gerektiğinin bir başka ortak paydası...
1993 yılında sevgili Ayşe Nur ile, Ermeni tabusunu gündeme getirdiğimiz sırada, şunları yazmıştık, bugün bu sözcüklerin hala geçerliliğini yitirmediğini görüyoruz:

"Türkiye kamuoyu, Ermeni soykırımına ilişkin ancak tek taraflı, resmi bir bilgilendirmeye sahip. 1915 yılında ne oldu sorusuna verilen yanıt ise; 'soykırım olmadı', 'karşılıklı çatışmaydı', 'savaş hali vardı', 'önce onlar saldırdı' biçiminde, yani olayın inkarından çok, nitelik ve niceliğini tartışmaktan ibaret. Peki, karşı tarafın tezleri ne? Bu, Türkiye kamuoyunda, hiçbir zaman ayrıntılı bir biçimde öğrenilemedi. Aslında 1915 olayı halkın bilincinin derinliklerinde ağır yaralar açmış bir olgu. Gizli bir suçluluk duygusu yanında, 'yine yaparız' anlayışı da sergilenebiliyor. Öte yandan Ermeni fobisi, resmi güçler tarafından sürekli olarak kullanılıyor. İlgisiz olaylar bu konuya bağlanıyor, propaganda malzemesi olarak sürekli gündemde tutulmaya çalışılıyor. Öte yandan azınlık düşmanı tavırlar da, bırakın özeleştirel bir tavrı, her bahane ile sergileniyor. Yeni tehcirlere, tenkillere, soykırımlara, ulusal boğazlaşmalara meydan verilmemesi ancak, tarihin derinlikli bir sorgulanması ve kendi tarihimizle de soğukkanlılıkla hesaplaşma ile mümkün." Evet, böyle demişiz, 1993 yılı sonbaharında, Yugoslavya'da iğrenç bir savaş sürerken ve güneydoğuda Kürt köylerinin sistematik ve sürekli boşaltılmasına yeni başlandığı günlerde. Bu derlemede, Yves Ternon'un 1993 yılında yar-

gılama konusu olan *"Ermeni Tabusu"* adlı kitabına yazdığımız önsöz de yeralıyor. Ayşe Nur, bu kitabı yayınladığı sırada yapayalnızdı. Ama bugün, tartışma artık medya sütunlarına bile ulaşmış vaziyette. Bu vesileyle, bir *"zihniyet değişikliğinin"* ilk ışığını cesaretle yaktığı için onu bir kez daha sevgi ve hasretle anıyoruz.

Nisan 2005/İstanbul

Ragıp Zarakolu

— • —

"ERMENİ TABUSU" ÜZERİNE

Türk ulusal kimliğin oluşumunda Ermeni soykırımının ve bunun yol açtığı tabunun çok derin izleri olmuştur. Ermeni soykırımı Balkanlar'da başlayan sancılı uluslaşma ve ulusal devletler oluşturma sürecinin son noktasını trajik biçimde koydu.

Çokuluslu Osmanlı bütünlüğü, kanlı etnik ve dinsel boğazlaşmalar içinde, yeni bir proje üretmeden dağıldı gitti. Osmanlı egemenlik sistemi, varlığını halklar arası çelişkileri kışkırtarak sürdürmeye çalıştı. Daima reformlardan sözetti, ama hiçbir adım atmadan uzun bir çürüme süreci yaşadı.

Balkan savaşları sırasında başlayan etnik arındırmalarla ulusal devletler inşa etme sürecine,

Osmanlı devletinin ve yükselmekte olan İttihat milliyetçiliğinin verdiği yanıt 1915 Ermeni soykırımı oldu.

Bugün bu olay resmi olarak *"sözde"* Ermeni soykırımı adıyla anılıyor. Olay savaş ortamı içinde iki toplum arasında boy gösteren trajik, istenmeyen bir durummuş gibi sunuluyor. Daha sonra meydana gelmiş olan Ermeni misillemeleri ile soykırım mazur gösterilmeye çalışılıyor. Ana gerekçelerden biri de, daima *"biz onları kesmesek, onlar bizi kesecekti"* söylemi olmuştur. Oysa dünyada hiçbir gerekçe sivillerin, kadın, erkek, çocuk, yaşlı, genç demeden ortadan kaldırılmasını haklı kılamaz.

Tarihte yaşanan trajediler, bir daha tekrarlanmamak şansını da sunar insanlara. Bunun ilk adımı da birtakım gerekçelerle, *"tahrik"*, *"karşı katliam"*, *"ihanet"* vb. gerekçelerle, soykırımları, katliamları mazur göstermemek, onlara gerekçeler bularak meşrulaştırmaya çalışmamaktır.

Ermeni soykırımı aynı zamanda Türkiye solu açısından da tartışmaktan kaçınılan bir konu olmuştur. Soldan bir çok yazar da olayı, *"Birinci Dünya Savaşının koşulları"*, *"iki halk arasındaki geçmişe yönelik birikimler"* gibi gerekçelerle açıklamaya çalışarak, sorunun özünü tartışmaktan

kaçındı.
Oysa bugün *"soykırım"* başlıbaşına bir bilimsel inceleme alanı olmuştur. Yeni soykırımları önlemenin tek yolu ise, geçmişteki soykırımların halk vicdanında mahkum olmasının sağlanmasıdır. Bir toplu özeleştiri sürecinin yaşanmasıdır. Alman Başbakanı Brandt'ın Auschwitz Toplama Kampı'nda diz çökmesi ne bir kandırmaca, ne de bir *"teslimiyet"* idi. Brandt kendi halkı adına bir utançtan, bir insanlık suçundan dolayı özür diliyordu. Üstelik Brandt, kişi olarak, Nazilere karşı direniş hareketi içinde yer almış eski bir militandı. Kişisel düzeyde hiçbir sorumluluğu yoktu. Bugün bir Türk Başbakanı'nın gidip bir soykırım anıtı önünde diz çökmesi asla gerçekleşmeyecek bir hayal gibi görünmektedir. Ama bu yapılmalıdır.
Resmi inkara karşın, halk düzeyinde *"utançla"* anılan bir olay olmuştur Ermeni *"tehciri"*. Halkın bilinçaltında ağırlıklı tortular bırakmıştır. Ve inkar edilmemiştir.
Anadolu insanının kimliğinin ayaklarından biri böylece ortadan kaldırılmıştır. Ve bugün *"Anadolu"* ismi bile resmi tarih kitaplarından çıkarılmak istenmektedir.
1915 sonrası süreç, Anadolu ve Kafkasya'da peş-

peşe kırımları ve karşı kırımları getirmiştir. Bugün Balkanlar ve Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler, nasıl bir ortam yaşandığını daha iyi anlamamızı sağlamaktadır. Katliamlar karşı katliamları getirmektedir. Ve sonunda iş kanlı bir halklar boğazlaşmasına dönüşmektedir.

Ve bu dersler göstermektedir ki, soykırımların önüne geçilmesinin şartları vardır. Bunun en temel adımı ise, devletlerin *"iç"* düşman söylemlerinden vazgeçmesi, azınlık halklarına şeklen değil, gerçekten saygılı olması, ulusal ve dinsel toplumların genel kamusal ve sivil yaşama her düzeyde katılımının sağlanmasıdır. Böylece büyük güçlerin bölgesel çıkarları doğrultusunda manevralarına uygun saha da bırakılmamış olacaktır.

Ve nihayet Ermeni soykırımı, yalnız Türkler açısından değil, Kürtler açısından da bir özeleştiri konusu olmalıdır. Ve bugün aynı mekanizmalar, Kürtlere karşı işletilmektedir.

Bu alanda birçok çalışma yapılmasına karşın, resmi görüşün dışına çıkan tek araştırma, Taner Akçam'ın İletişim Yayınları'ndan kısa bir süre önce çıkan incelemesi olmuştur. Ve bu kitap suskuyla geçiştirilmiştir. Yves Ternon'un çalışmasının da aynı kaderi bölüşmemesini ve oluşa-

bilecek tartışma ortamına katkıda bulunmasını dileyelim.

Son bir söz: Şimdi bu kitabın sırası mı diye sorulabilir. Evet, tam sırası. Yeni bir yangının eşiğinde iken...

Kasım 1993

* Yves Ternon'un Belge Yayınları'ndan çıkan Ermeni Tabusu adlı kitabının önsözü...

UNESCO KONUŞMASI

Soykırım, Dokunulmazlık (Impunity) Ve İnsan Hakları (*)

20 yılı aşkın bir süredir Türkiye'de insan hakları ihlalleri konusuyla ilgileniyorum. Bu alandaki ihlallere tanık olduğum gibi, bazı örneklerini de bizzat yaşadım. Bütün bu deneyimlerim beni üç sonuca götürdü:

1. Bu ihlaller, tesadüfi ve dönemsel değildir. Yüzyüze bulunduğumuz bazı yöneticilerin, görevlilerin, siyasetçilerin kötü niyeti, eğitimsizliği vb. gibi bazı gerekçeler değil, bir sistemdir.

2. Bu sistemin tarihi kökleri vardır ve bu kökler daha sonra soğuk savaş döneminin *"milli güvenlik doktrini"* konsepti ile de birleşerek, daha da süreklilik ve kurumsallık kazanmıştır.

Ben bu sistemi, *"eksterminizm/yoketmecilik"* olarak adlandırıyorum. Yani siyasal otoritenin dar,

yarı gizli bir çekirdeğin elinde olması, siyasetin ve parlamentonun bir örtü işlevi görmesi, asıl önemli ve stratejik kararların, belli bir denetim mekanizmasına sahip olan parlamenter sistem içinde değil, öncelikle, adeta *"illegal"* denebilecek devlet partisi tarafından alınması. Parlamenter ve genel olarak siyasal sistemin ise, bu kararları meşrulaştırma işlevini üstlenmesi. Eksterminist sistem, tabuları olan kendi kutsanmış ideolojisine de sahiptir. Ve bu sistem meşruluğunu ve iktidarının mutlaklığını sağlamak için, her zaman için *"karşıtlara"* da ihtiyacı vardır ve olmasalar da bunları yaratır. Yani sistem, karşıtlarını saf dışı ederek, adeta bir eksterminator olarak varlığını sürdürür. Düşman sadece dışta değil, içtedir ve *"farklı"* olandır, *"farklı"* düşünen, *"farklı"* inanan, *"farklı"* yaşamak isteyendir ve mutlaka safdışı edilmelidir. Bu bağlam içinde, sistem zaman zaman "tehlikeli" olanlara karşı kendi kullandığı kimi toplumsal gurupları da tasfiye edebilir. Çünkü önemli olan kendi erkinin mutlaklığı ve sürekliliğidir. *"Düşman"* kimi zaman etnik guruplar, kimi zaman sosyalistler, sendikacılar, gençlik hareketi, kimi zaman da farklı inanış guruplarıdır. Ve *"tehditin"* derecesine göre, bunlara karşı devletin olağan baskısı dışında, kural dışı

şiddete de başvurulması *"meşru"*dur.

3. Sistemin *"mükemmel"* halini alışında, 1915 adeta bir milattır. Bu olay sırasında uygulanan yöntem ve işletilen maekanizma, aynı boyutta olmasa, bir soykırıma dönüşmese bile sisteme yönelik her *"tehdit"* karşısında, *"demokratik"* bir kisve altında, aynı safdışı edici mantıkla uygulanmıştır. Bu nedenle, 1915 olayı ile hesaplaşmadan, bu sistemden kurtulmak da mümkün değildir.

Ermeni soykırımı ile hesaplaşmak sadece, bu ülkenin bir zamanlar *"yurttaşı"* olan insanlardan, onlara uygulanan en üst düzeyde şiddetten dolayı devletin özür dilemesi anlamına gelmez, aynı zamanda tüm yurttaşlarının boğucu bir sistemden kurtulmanın kapısını da aralar.

Bu öyle bir sistemdir ki, bu ülkenin başbakanı da, subayları da, politikacıları da, *"farklı"* olanlar yanında, sistemin kurbanı olabilmiştir. Türkiye'de 1925 ve 1930 yılında tek parti dışında bütün partiler kapatıldı. 1960 ve 1971 askeri darbelerinden sonra bazı partiler kapatıldı. 1980 askeri darbesinden sonra ise tüm partiler. 1945 yılında sözde demokrasiye geçilirken, ilk operasyon sosyalist partilerin ve işçi sendikalarının kapatılması oldu. 1925, 1945, 1959, 1971, 1980

dönemlerinde muhalif basın mensupları kitlesel olarak baskı altına alındı. Ve bu baskı Kürt sorunu nedeniyle hala devam ediyor. Lozan'da ülkenin *"ortak sahibi"* olarak ilan edilen Kürtlerin kimlik talepleri 1925, 1930, 1937, 1971, 1980 ve sonrasında şiddet uygulanarak bastırıldı.
Bu tabloya baktığımızda, adeta *"normal, sivil"* dönemlerin bir *"istisna"* olduğunu görüyoruz. Osmanlı İmparatorluğu, Avusturya ve Rusya gibi, 19. yüzyılın miras olarak devrettiği son çokuluslu imparatorluklardan biriydi. Ve bu imparatorluğun 200 yıl süren tasfiyesi, hem sistemin kendini reforme edip, tüm halkların siyasal karar mekanizmasını sağlama yeteneğinden yoksun oluşu, hem de emperyalist çıkarların çatışması nedeniyle çok trajik ve sancılı oldu.
Bugün Türkiye'nin *"demokratikleşmesi", "demokratik reformların yapılması"* nasıl bir yılan hikayesine dönmüşse, o dönemde de bitmek bilmeyen *"reform"* sakızları çiğnendi, *"dış baskıların"* her türü denendi, ulusal ve dinsel grupların hak talepleri *"dış hamiler"* buldu. Ama bütün bunlar, ne Balkan Savaşlarını, ne I. Dünya Savaşını, ne de Ermeni soykırımını ve diğer etnik arındırma uygulamalarını engelledi. Çünkü bu *"reformlar"* konusunda ne Osmanlı devleti *"ni-*

yetli" idi, ne de büyük devletlerin kendi *"çıkarla-rı"*nı savunma dışında ciddi bir istemleri vardı. Balkan Savaşları sırasındaki etnik boğazlaşma ve arındırmalar, bir yandan Türk-Rus savaşları ile başlayan göç dalgalarını devam ettirirken, öte yandan da bu uğursuz yöntemin Anadolu'ya sıçramasına neden oldu. Bir anlamda, kurbanlar cellada dönüştü. Kimi öfkeli göçmenler, kimi aşiretler aynı trajedileri yaşayan insanları daha iyi anlamaları gerekirken, sistem tarafından kullanılabildiler. Daha sonra da bunların kimileri sistemin yeni kurbanları olacaktı.

Bugüne kadar bir saat gibi *"mükemmel"* işleyen sistem, Balkan deneyimlerine dayanarak, ve bir anlamda da ona tepki olarak İttihat Terakki Partisi tarafından oluşturuldu. Bir yanda görünen devlet, öte yandan devletin illegal aygıtları... Osmanlı İmparatorluğu I. Dünya Savaşı'nın yangınları içinde sona ererken, müthiş bir devlet aygıtını miras bıraktı. Bir diğer Osmanlı mirası ise Kürtlerdi. Genellikle dünya tarihinde uluslar, devlet yaratır. Türkiye'de ise, devlet ulusu yarattı. Bir yandan göç dalgaları ile Anadolu'da bir araya gelen heterojen halk grupları tek bir ulusal kimlik altında eritilirken, öte yandan üniter, tek uluslu bir devlet yaratılarak kutsandı. Belki

Kürt faktörünün erimemekte direnişi olmasaydı, bu model tam anlamıyla başarıya da ulaşacaktı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ilk kez, soykırım bir insanlık suçu olarak ilan edildi, soykırıma karşı uluslararası sözleşmeler imzalandı. Ama ne yazık ki, soykırımı önleyici müeyyideler hala tam anlamıyla yaratılamadı. Ruanda soykırımı TV'lerden naklen izlendi. Uluslararası toplum, soykırımı caydırıcı, etnik arındırma ve katliamları engelleyici mekanizmalardan hala yoksun ve büyük devlet çıkarlarından hala arınmış değil. 1988 yılında Irak Kürdistan'ında "***Anfal***" denen bir soykırım yaşandı. Belki dünya toplumu gerekli refleksi gösterseydi, bir Körfez Savaşı yaşanmayabilirdi. Kimi Avrupa devletlerinin eski Yugoslavya toprakları üzerinde çıkar hesapları olmasaydı, toplumlar arası diyaloglar etkin biçimde zorlansaydı, Bosna trajedisi, etnik arındırma ve katliamlar yaşanmazdı.

"Batı demokrasilerini savunma" gerekçesi ile oluşturulan NATO'nun 1971 yılında tam 4 üyesi diktatörlük altındaydı: Portekiz, İspanya, Yunanistan ve Türkiye...*"Komünizm tehditi"* gerekçesi ile, işkence, kayıp, düşünce suçlularının varlığı Avrupa demokrasileri tarafından "*hoş görülebildi.*"

Şimdi de Türkiye ile insan hakları konusu pazarlık mevzuu olabiliyor. Batı demokrasileri, bir yandan karlı silah ihaleleri peşinde koşarken, bir yandan da Türkiye'deki insan hakları ihlalleri konusunda gözyaşı döküyorlar.

Son on yıl içinde 3 milyon Kürt, yaşadıkları coğrafyadan ayrılmak zorunda bırakıldı, bölgedeki köylerin yarısı, 3 bin dolayında köy boşaltılarak yakıldı. Bugün bu uygulamalar Sivas'a kadar gelip dayandı. Aleviler de *"ya sisteme asimile olma, ya da baskı altına alınma"* ikilemi ile yüzyüze kaldı.

Anadolu nice zamandır böylesi yanık, yıkık, terkedilmiş köy görüntülerine tanık olmuştur. Anadolu Hıristiyanı Ermenisi, Rumu ve Süryanisi ile çeşitli yöntemler ile coğrafyadan silinmiştir. Bu tarihle hesaplaşmadığımız için şimdi aynı acılara yeniden tanık oluyoruz.

Şimdi İstanbul, BM bünyesinde düzenlenen HABITAT II Konferansı'na tanık olacak. Yapılacak faaliyetlerden biri de, benim de kurucularından biri olduğum Tarih Vakfı'nın düzenlediği *"Anadolu Yerleşimleri"* sergisi... Peki tüm dünyadan gelen 30 bin delege sormayacak mı: *"İyi, hoş ama, peki bu evlerde yaşayan, bu evleri yapan insanlar ne oldu?"* diye. Daha 80 küsür yıl önce bu

evlerden yaşamın neşesi taşmıyor muydu?
Yöneticilerinden biri olduğum İnsan Hakları Derneği, insan hakları etiği açısından, tam da 3 milyon insanın bir kez daha yerinden yurdundan edildiği bir sırada, hem de insan yerleşimleri ile ilgili bir konferansın Türkiye'de toplanmasını eleştirdi, bu nedenle bu konferansı boykot ediyor ve alternatif bir forum düzenliyor.
O Birleşmiş Milletler ki, soykırıma, sömürgeciliğe, ırkçılığa karşı sayısız sözleşme imzalamış, insanların zorla göç ettirilmesine karşı çıkmış, yerli halkların haklarını savunan sözleşmeler imzalamış...
Ama sonuçta, BM, bütün bu uygulamaları kendilerine hak gören devletlerin de üye olduğu bir oluşum. Peki, insanların çığlıklarına kim kulak verecek, bu korkunç ikiyüzlülükler nasıl aşılacak, insanlar, toplumlar devletlerin baskısı karşısında kendilerini savunacak mekanizmalara nasıl sahip olacak?
Devletlerin suç işleme özgürlüğü kısıtlanmadan, devlet aygıtlarının dokunulmazlıklarına son verilmeden, bunun mekanizmaları yaratılmadan, ve bizim kendi özelimizde Ermeni soykırımı ile başlayarak, kendi tarihimiz ile bir hesaplaşmaya girmeden, yeni ihlallerin, yeni etnik arındırmala-

rın engellenmesi mümkün olmayacaktır.
Dünya kamuoyunun duyarlılığı da bu konuda mutlak değil, ama caydırıcı bir etkendir. Ama yine de bütün bunlar, bir Ruanda soykırımını, bir Bosna'yı engellemeye yeterli olmamıştır.
Eğer bir suç varsa, hele bu suç insanlığa karşı işlenmişse, mutlaka bir müeyyidesi olmalıdır.
1919 yılında bir Osmanlı askeri mahkemesi kimi soykırım suçlularını yargılamıştır. Ama bugün soykırım resmi olarak reddedilebilmektedir.
Göstermelik parlamento ve kabineye bile haber vermeden ülkeyi I. Dünya Savaşı'na sürükleyen, bir soykırım yanında savaş suçlusu olan, 3 milyon Anadolu insanının ölümüne neden olan (1 buçuk milyon Ermeni, 1 milyon cephede, yada salgın hastalıktan ölen asker, tahminen yarım milyon Rum) ve ülkeyi sosyal ve ekonomik açıdan yıkarak, en az elli yıl geri götüren İttihatçı ekibin önderlerinden Talat Paşa, 1943 yılında resmi devlet töreni ile Almanya'dan getirilebilmiştir. Hadi o zaman tek parti rejimiydi diyelim, şimdi de Enver Paşa'nın cenazesinin getirilmesi hazırlıkları yapılmıyor mu?
Ne yazık ki, devletin zor aygıtlarının mensuplarının bir dokunulmazlığı olduğu gibi, işledikleri suçlar hakkında soruşturma açmak bir yana,

bunlar terfi de ettiriliyorlar; hatta vali, milletvekili ve bakan bile olabiliyorlar.
Ama komşu Yunanistan'da askeri darbe artık hayal bile edilmiyor. Çünkü cuntacı albaylar ve işkenceciler hala hapisteler.
Nürmberg duruşmaları, soykırım suçlularının yargılanması uygulamasını başlattı. Ama soykırım sorumlularının yargılanışı, salt o dönemle sınırlı bir olgu olarak kaldı.
Ruanda ve Bosna'ya ilişkin uluslararası yargı girişiminin ne ölçüde etkili ve caydırıcı olacağını zaman gösterecek. Asıl gerekli olan devletlerin ve toplumların sadece dışsal mekanizmaların baskısı ile değil, içsel olarak soykırım, etnik arındırmaya yol açacak gelişimleri engelleyecek mekanizmalara sahip olmaları, azınlık haklarına ve halkların haklarına saygının gerçek anlamda yerleşmesi.
Ve biz insan hakları savunucuları olarak, toplumumuzun 1915 Ermeni soykırımı olgusu ile, mutlaka hesaplaşmak zorunda olduğuna inanıyoruz.
Bizce bu, gerçek bir demokratikleşmenin ayrılmaz, olmazsa olmaz bir parçasıdır.
1915 Kabusu sadece Ermeni halkını zincirlememiş, aynı zamanda bizim toplumumuzu da zin-

cirlemiştir.
Bu zinciri kırmayı başarabilirsek, bizim ruhumuz da özgürlüğe kavuşmuş olacaktır.

Ragıp Zarakolu

(*) Ragıp Zarakolu'nun 24 Nisan 1996 tarihinde, Paris'teki UNESCO binasında düzenlenen Anma Toplantısı'nda yaptığı konuşma.

PADOVA KONUŞMASI

Ayşenur Zarakolu'nun Padova Kentine Mesajı (*)

Dostlar,
Benim için anlamlı, çok anlamlı olan bu güzel güne, sağlık nedeniyle katılamadığım için çok üzgünüm. Ama yüreğim sizinle birlikte, ben aranızdayım.
İnsanın güzel romanlar yazdığı için, güzel resimler yaptığı için ödül almasının aslında bir mantığı var. Ama insanın "HAYIR" dediği için ödül alması, doğrusu pek alışılmış bir şey değil. Padova kenti son derece değişik bir olayı gerçekleştiriyor, son derece özgün bir jestin altına imzasını atıyor.
Ben, aslında, kendi işimi yaptım, herkesin yapması gereken bir şeyi yaptım. Susmadım, konuştum. Konuşmak isteyenlere önayak oldum ve

yaptığım işe sahip çıktım, onu her koşul altında savundum. Ve bütün bunları yapmaya devam edeceğim, o en son ana kadar...
Ama bundan dolayı ödüllendirilmek, doğrusu ne kadar garip bir dünyada yaşadığımızı gösteriyor.
Doğrusu, verdiğiniz bu ödül insanı daha da sorumlu kılıyor, aynı zamanda motive ediyor. Ve ben, yine de bunu almayı garipsiyorum. Çünkü ben işimi yaptım, yapılması gerekeni yaptım. Ve ne yazık ki bu, ülkemde hala çok gecikmiş bir görev.
Ve altını çizmeden geçemeyeceğim, bu benim aldığım en önemli ödül, manevi açıdan. En onur duyduğum bir şey. Ve en sorumlu kılan...
Neden mi? Çünkü, bunun bir başka boyutu daha var. Çok önemli bir boyut.
Yeni soykırımların, yeni tragedyaların yaşanmasını önlemenin yolu, geçmişte yaşananların utancını, toplumsal olarak duymaktan, gerçek bir özürü dile getirmekten geçer. Bu aynı zamanda toplumsal bir vicdanın oluşumu bakımından da bir ön koşuldur.
1915 trajedisini Türk ozanı Bedrettin Aykın dizelerinde şöyle dile getirir:
"Bekleme boşuna dönmem

Tehcir gül kırımı ve kan
Yeşilırmak Kelkit suyu ve Fırat
Tanıktır yurdumun ırmakları
Tanıktır korkudan büyümüş gözleri
Tutulmuş dili çocuk annemin"

Ama ne yazık ki, insanlık aynı acıları yaşamaya devam ediyor. Çünkü bizim toplumumuz da dahil, dünya toplumları vicdani bir eğitim için gerekli olan görevleri yapmaktan kaçınıyor. Soykırımın inkarı, yeni soykırımların yolunu açıyor. Genç ölümleri hala ülkemin kanayan bir yarası...

Yine Aykın'ın dizeleri ile,

"Sağır dilsiz bir utancın içindeyiz
Soğuk dipsiz bir uçurumun ucunda"

"Sabahı uzak bir uzun gecede
Kayıplar vererek kanımızdan
Yürüyoruz alışkın adımlarla
Çarmıhımıza doğru
Suçumuz seni sevmek
Seni düşünmek suçu

Çoğalan acının fotoğrafları

Yaşlı yorgun yüzlerinde
Yeni ölümleri bekliyor analar
Yeni civan yitikleri..."

Dolayısıyla, vicdani bir görev yapıp "HAYIR" diyebilmek, kurbanlar kadar kendi insanlığımızı kazanmamız açısından da, büyük önem taşır.
Bu, *"ötekiler"* yanında, *"kendimiz"* açısından da karşımızda duran bir yükümlülüktür.
Biz hepimiz Anadolu kültür mirasının çocuklarıyız. 1915 olayının utancını vicdanlarımızda yaşatmamız, aynı zamanda yaşadığımız coğrafya ile de barışmamız anlamına gelecektir. Ve ölülerimiz de artık rahat uyuyabilecek, hep birlikte ağıt söyleyebileceğiz.
Çünkü soykırımın inkarı, onun devam etmesi, yeni kuşakların da suç ortağı haline gelmesi anlamına gelir.

İşte hep birlikte buna "HAYIR" demeliyiz.
Ben "HAYIR" diyorum.

Ayşe Nur Zarakolu

29.11.2001

(*) İtalya'nın kadim kentlerinden Padova'nın kent yönetimi, 2001 yılı Kasım ayı sonunda, Ayşe Nur Zarakolu'na "Giusti / Dürüstlük Ödülü" verilmesini kararlaştırıldı. Dürüstlük ödülü, soy-

kırım kurbanlarına yardımcı olanlara, soykırımlara karşı çıkanlara verilen bir ödül. Aynı yıl ödülü paylaşan kişi ise, Sırp kökenli olduğu halde, Sırp faşistlerinin Bosna halkına karşı yürüttüğü etnik arındırmaya karşı çıkan General Jovan Divjak'a verildi. Ayşe Nur Zarakolu ödül törenine sağlığının giderek kötüleşmesi nedeniyle katılamadı. Zarakolu'nu takdim konuşmasını Venedik Üniversitesi profesörlerinden Prof. Dr. Bogos Zekiyan yaptı. General 'in takdim konuşmasını ise, Yugoslav Halk Cumhuriyeti'nin kurucusu Tito'nun yeğeni olan Svetlana Broz yaptı.
2003 yılı 8 Mart Dünya Kadınlar Gününde ise, Sicilya'nın Catania kentinin yönetimi, anma gününün bir bölümünü, oluşturulan "Dürüstler Ormanı"na Ayşe Nur Zarakolu adına bir ağaç dikilmesi törenine ayırdı.

Jovan Dıvjak

— • —

PADOVA KONUŞMASI

"Dürüstler Şehri: PADOVA" (Grand Pravednih) GÖSTERİSİNDE İYİNİN İZİ ÜZERİNE SÖYLEV*

Sayın Belediye Başkanı, sayın başkan, bayanlar, baylar, sevgili dostlar, burada ve şimdi, sizinle birlikte, yaşamdaki tek amacının sevmek ve diğerlerine yardım etmek olduğu iyi insanların büyük ailesine aitliğimi hissediyorum. Uluslararası Dürüstler Ormanı hareketinin üyeleri olan sizlerle birlikte olmak bir ayrıcalıktır.

Bayan Svetlana Broz benden o denli ve öylesine iyi söz etti ki, artık benim söyleyecek bir sözüm kalmadı! Size teşekkür ederim Bayan Bronz, ama bazı konularda Sarayevo'nun savunmasında işlevimi ve yerimi çok yücelttiniz.

Özellikle bay GABRIELLE NISSIM'e teşekkür etmek isterim. Çünkü bugün sizinle birlikte oluşumun "*suç-*

lusu" odur. Teşekkür ederim, sizi düş kırıklığına uğratmayacağıma söz veriyorum.
Ödülü büyük bir gururla aldım. Çünkü bu, yalnızca benim değil, Sarayevo'da ve Bosna-Hersek'te iyinin izi üstünde olan, İnsana inanan ve insan varlığını seven herkese gönül borcumu temsil etmektedir. Onlar adına size teşekkür ederim.
Cömert etkinlikleriyle burada bulunan hepimizin olağanüstü bir göreve adanan yazgımızın kötülük yapanlardan farklı olmak olduğunu düşünüyorum. Kesinlikle belirteyim ki, bu, doğduğumuz andan itibaren içimizde taşıdığımız bir şeydir. İyilik evde anneden ve babadan elde edilir. Ne yazık ki, kötülük de öyle. Sonra da, tüm yaşam boyunca oluşur ve insan onu kendi çocuklarına, öteki insanlara aktarır. Savaşlar, tufanlar her birimiz için deneyimlerdir. Benim kişisel deneyimim muhtemelen evrenseldir-şimdiden iyinin izi üzerinde olan savaş sırasında daha da cömertlik davranıyordu; kötülüğe az eğilimli olan daha kötü oluyordu. Şeytanın çocukları oluyorlardı.
Düşünün... 1992 Haziran ayıydı. Çok dinli, çok uluslu ve çok kültürlü Sarayevo yaklaşık iki aydır kuşatılmıştı. Şimdiden, o ana dek Yugoslav ordu ve Sırp paramiliter birlikler şehri saran dağlardaki siperlerinden ateş ederek, topçularıyla ve tüfekleriyle 100 yurttaşı öldürdü, 300'ü aşkınını yaraladı. Şehrin dış bölgelerinde Bosna ordusunun siperlerini görmeye gidiyor ve şehre doğru uzanan Sedrenik sokağında aşağı

doğru iniyordum. Şoför bana bir gün önce, 9 Haziran'da, bir evin avlusunda bir otobüsün iki delikanlıyı (on beş ve on yedi yaşlarında), bir genç kızı (on dört yaşında) ve bir askeri öldürdüğünü bilip bilmediğimi sordu. Bilmiyordum, asker bana başsağlığı dilemek için oradan geçmemizi önerdi! Tereddüttey-dim- ne yapmalıydı? Sırp siperlerinden yollanan bir obüs müslüman ailenin çocuklarını öldürmüştü. Bu canavarlıktı. Bu aileye nasıl başsağlığı dileyecektim, üstelik yas evinden içeri girmeme izin verip vermeyeceklerini bile bilmiyordum! Bu müslüman aile için ben bir Sırp'tım. Kısa bir kararsızlıktan sonra, öldürülen çocukların ailesinin ve yakınlarının tepkisinin korkusuyla oraya girmeye karar verdim. Bodrum girişinde kendimi dumanlar içinde buldum. Çünkü kahve pişirmek için ateş yakmak üzereydiler. Karanlıkta ve dumanlar arasında insanları seçmekte zorluk çekiyordum. Ama tanıdığım hiç kimse yoktu. Çok az bir zaman sonra kırk yaşlarında bir kadın karşıma çıktı ve şöyle dedi: *"Nihayet evimizdeyiz kumandanımız"*. Kollarında onunla birlikte ağladım, başsağlığı sözlerinden başka ne söyleyeceğimi bilemiyordum. Hikayesini dinliyordum. Bir gün önce, öğlene doğru, oğulları Fehim (on beş yaşında) ve Mirza (on yedi yaşında) ve de kuzinleri Melisa kahvaltı eden askerlerle birlikte avludayken Halida, delikanlıların annesi patlamayı, evin sarsıldığını ve çığlıkları duymuş. Koşarak evden çıkmış ve gördüğü -çocukların parça-

ları avluda sağa sola dağılmış. Hala yaşam belirtileri gösteriyorlarmış ama hastaneye ulaşamadan önce ölmüşler. Halida gözlerinde yaş olmadan anlatıyordu: *"Onu, tutuyordum, parmak çocuğumu göğsümün üstünde kafasını ellerimle tutuyordum ve beyni parmaklarımın arasından akıyordu"*. Benim açımdan, bu tür bir sahne ilk kez yaşanıyordu. Aile ve komşularla bir saatten fazla kaldım ve bu süre içinde söyleyecek hiçbir şeyim olmamıştı!... Halida'yla eşi Abdullah'ın Bosna-Hersek ordusundan olduğunu söylemek gerekir. Daha sonraları, savaş sırasında, çok yakınlaştık ve her ikisi de arada sırada gelip genelkurmayda beni görüyordu. 1994'ün sonunda, Halida'ya şaka yollu bir başka çocuk yapmalarının onlar için iyi olacağını söylüyordum. *"Hayır, hayır"* diye karşı çıkıyordu Halida, *"çocuk sahibi olamayacak kadar yaşlıyım (kırk üç yaşındaydı), artık çocuk sahibi olamam!"*
Ve 1995 yılının şubat ayında büroma geldi. *"Papi, hamileyim"* dedi. Bana sevgi sözcüğü olarak Papi diyordu. Ben çok mutlu oldum, onu kutladım ve sordum: *"Çocuğun vaftiz babası olabilir miyim?" "Tabi ki, bundan büyük onur duyarız"*, bunu sevinçle söylüyordu. Hamileliğinin yedinci ayında 7 Temmuz 1995'de Halida üç yaşında kollarıma aldığım, şimdiden fotoğrafını gördüğünüz Muhammed'i doğurdu. Bugün o altı buçuk yaşında küçücük bir delikanlı ve vaftiz babası onu çok seviyor! Ödülünüzün bir kısmı ona aktarılacak. Bu da iyi yolun izlerinden biri. Savaş sıra-

sında dört kez daha vaftiz babası oldum.
Sarayevo'da kalmayı neden seçtim? Başlangıçtan beri çevremde öldürülen, mutsuz insanlar görüyordum. Ne su, ne gaz, ne elektrik, ne yemek olduğunda şehirde bizi birleştiren mutsuzluk oldu. Ve bir gün bu kötülüğün sona ereceği umudu.
Talmud'da *"bir insana yardım edersen, bu dünyayı kurtarmışsın gibidir"* diye yazar. Sanırım Sarayevo ve Bosna-Hersek savaş cehenneminde en az bir insana yardım ettim.
Eski Yugoslavya toprağında kötü kimdi ve niçin kötülük yaptı? Kötülük açısından hiç kuşkusuz en sorumlu olan Miloseviç'tir; o şimdi Hollanda'da Scheveningen yurttaşıdır. Sırpların egemen rolüne sahip olmak istediği Yugoslavya'nın yöneticisi olma hastalıklı hırsı Slovenya'da, Hırvatistan'da ve Bosna-Hersek'te direnişi yaptı. Bu cumhuriyetlerin kendi kaderlerini tayin etme, Yugoslavya'dan çıkma ve tanınmak istemeleri kararı Miloseviç'in diğer uluslara hükümet etme hırsının sonuçlarıdır. Miloseviç Sırp halkıyla oynayarak delicesine bir amaç sahibi oldu: Bütün Sırplar tek bir ülkede, büyük Sırbistan'da yaşamalıydı. Bu tasarı Hırvatistan'ın 1/3'ine, Bosna-Hersek'in 2/3'sine ve Adriyatik Denizi'nin çıkışına sahip olmalıydı! Onun düşüncesi -bir halk, bir devlet, bir yönetici, bir parti, bir din yirminci yüzyılın sonunda 300.000 ölüye ve Hırvatistan'da, Bosna-Hersek'te, Kosova'da kayıplara neden olan en faşist düşünce-

di. Bu rakamlar ülkemde, 150.000 Bosnalı, 77.000 Sırp ve 33.000 Hırvat öldürüldüğü ve kaybolduğu şeklindeydi. Hırvatistan'da ve Bosna-Hersek'te, bu toprak fethi düşüncesiyle Miloseviç iyi donanmış bir orduya sahip olmadan asla yapamazdı. Yugoslav halk ordusunun Sırpları seven genelkurmay personelinin desteğiyle bu tasarıya, anayasaya göre Yugoslavya halklarını ve yurttaşlarını bağımsızlıklarının ve özgürlüklerinin iğfal edilmesine karşı korumakla zorunlu ordunun tüm insan ve madde potansiyeline katmayı başardı.

Bosna-Hersek'in toprak bölünmesi için Miloseviç şimdi ölmüş olan Hırvatistan başkanı Franco Tutjman'da yandaş buldu. 1991 yılının başında Karakorevo'da yapılan Bosna-Hersek'in bölünmesi anlaşmaları, 1993'de Bosna-Hersek'e ortak saldırıya bir giriş olmuştu.

Bosna-Hersek o sırada çekiçle örs arasında kalmıştı, Müslüman siyasi yöneticiler de durumu iyi değerlendirememiş ve çok dinli, çok uluslu, çok kültürlü karakteri nedeniyle Bosna-Hersek'de savaş olacağına onlar da inanmamıştı. Bununla birlikte, üç halk arasındaki ideolojik çatışma 1991'de parçalanma sırasında Yugoslavya'nın oluşturulması sorunu çevresinde ortaya çıktı. İlk başlarda Bosnalı müslümanlar esnek bir federasyondan yanaydı; Bosna Sırpları da Belgrad'la tam bir bağlanmadan yanaydı. Bosna Hırvatları Zagreb'le bir konfedarasyonu yeğliyordu.

Müslümanlarla Hırvatlar'ın, 28 Şubat ve 1 Mart 1992 referandumu sırasında bağımsızlığı seçtikleri ve Bosna-Hersek'in Avrupa Birliği tarafından tanındığı sırada çatışma patlak verdi ve savaşın birinci yılında Yugoslavya halk ordusu başrolü oynadı; o sırada bu ordu Avrupa'da dördüncü güçtü.

Baylar; Bosna-Hersek'deki 1992'den 1995'e kadar süren bu canavarca savaşın nasıl sürüp gittiğinden söz etmem gerekmez. Çünkü soykırım, urbicide, ekocide, tecavüz, etnik arındırma gibi sözcükleri çok iyi bildiğinizi biliyorum. Ve bütün bunlar her zaman halkının, dininin, tarihinin adına, bilmem neyin adına... Ne yazık ki bütün bunlar demokratik Avrupa'da geçiyordu ve uzun süre *"Bosnalı kabilelerin"* yöneticilerini, halkını bir felaketten ötekine göndermesine izin vererek kendi sorunlarıyla uğraşıyordu. Amacı Bosna-Hersek'in bölünmesi arasında olan iki parti arasında köşeye sıkışmış olan Alia İzzet Begoviç, Bosnalı Müslümanların lideri bir anda küçük bir islam "devleti" kurmaya hazır görünüyordu. Kişisel kanımca İzzet Begoviç, Bosna-Hersek meşru devletini hükümsüz kılan Karad-i-i??? Boban'la masaya oturduğu anda toprağın üçe bölünmesini kabul etti. Bu düşünce gerçekleştirilecek gibi görünse de, doğal olarak Bosna halkı, ülkede Bosna iktidarı altında yaşayan ne Sırplar ne de Hırvatlar tarafından kabul gördü. Ne yazık ki, tarihsel doğru adına Bosnalı olmayan nüfusa her zaman kusursuz davranılmadığını söylemek

gerekir. Daha küçük boyutta, tecavüz, etnik arındırma, kamplarda tutuklama, cinayetler vardı ama bu hiçbir zaman devlet siyaseti olmadığı gibi Bosna iktidarının da siyaseti olmadı. Bununla birlikte, bireylerin bu eylemleri yapmasını engellemek için alınan önlemlerin yanısıra bu ağır suçları işleyenlere karşı uygulanan yaptırımlar da ağır ilerliyordu. Yaklaşık birbuçuk yıl boyunca Sarayevolu yurttaşlar, her günkü sıkıntıları, pusuya yatanların obüs mermileri ve kurşunları bir yana, özellikle Sırplar ve Hırvatlar birkaç silahlı grubun işkence korkusu içinde yaşıyordu. Bosnalıların en büyük sorumluları tepki vermedi. Onları engellemesi için iki kez İzzet Begoviç'e başvurdum ama gerekli tepkiyi göstermedi. La Haye'deki Uluslararası Ceza Mahkemesi, Bosnalılara soykırım uyguladığı için Sırp general Krsti-'i mahkum etti. General Bla-ki-'nin sürecinde, Hırvatistan'ın Bosna-Hersek'e saldırıya katılması kanıtlanmıştı. Dört Bosnalı subay, La Haye'de, komutanlık zannı altında adli davayı bekliyor. Bu, üst düzeydeki kadro, bizzat savaş suçu işlememiş de olsa, suçluyu onaylamaktan sorumludur. La Haye'de üç ulusdan suçlanan ve yargılanan insanların bulunması gerçeği saldırganın ve kurbanın eşit olduğu anlamına gelmez. Cinayetleri işleyenler halklar değil, yetkililerdir ve mahkum edilmeleri gerekir. Savaş sırasında yaptıklarımdan ve bugün yaptıklarımdan gurur duyuyorum. Zamanın çoğunu yurttaşlarla, hastanede yaralılarla, Sarayevo sa-

vunma hatlarındaki askerlerle geçiriyordum. Yurttaşlarla su kuyruğuna giriyordum, on kadar Sarayevoluyu şehrin bir ucundan öteki ucuna götürdüm, askerlerle aynı karavanadan yemek yedim çünkü mutsuz bir insanın biraz özenden, güzel bir sözcükten ve moral desteğinden başka bir şey beklemediğini anlayalı ve öğreneli uzun zaman oldu. O denli sevilmem ve *"Sırplara karşı savaşarak Sarayevo'yu koruyan Sırplı"* diye söylenen küçük bir mitin olması mucize değildi, bu miti 1992 Temmuz'unda Washington Post gazetesinin özel muhabiri D-on Burns yazdı.

Şu sıralarda ve şimdi, herkese, uyruğu, dini, siyasi partisi ne olursa olsun, insan ilişkilerini, farklılıkları kabul etme, onlara saygı duyma ve hoşgörülü olma düşüncesi içinde oluşturan her insana saygı duyuyor ve yardım ediyorum.

Sarayevo'da başardım çünkü, Bosnalı milliyetçilerin rastlantı sonucu epizodlarına ve Bosnalı olmayan halka karşı uygulanan beklenmedik teröre karşın, orası çok uluslu ve çok dinli bir şehir, büyük bir uygarlık değeriyle ve değerlerin en büyüğüyle -farklılık birliği- var. Orası gururlu yurttaşlarıyla, tarihlerinden, kültürlerinden, dinlerinden gurur duyan yurttaşlarıyla açık bir şehir ve bu nedenle burada diğer yerlerden daha az uluslararası anlaşmazlıklar oldu. Şehre obüs mermileri yağarken Ortodoks kiliselerinin, katolik kiliselerinin çanları ve müezzinlerin sesleri duyuluyordu. Bosnalı ve Hırvat komşularım tüm

savaş boyunca bana yardın etti. Bugün bile komşum Kimeta, büroya giderken ona günaydın dediğimde, elime bir şeyler sıkıştırıyor... Ne yazık ki bugün bile, her üç halktan da komşular arasındaki iyi ilişkilere karşı olan insanlar var. Neyse ki, Bosna-Hersek'in geleceği açısından, iyi ilişkilerin yenilenmesinden yana olanlar giderek artıyor.

Şimdi yaşamımın en mutlu, en verimli bölümünü yaşıyorum. Görevi savaş kurbanı çocukların başlıca kaygımız olduğu Yurttaşlar Derneği *"Bosna-Hersek oluşturulmuş eğitim"*in başındayım. Dernekte üç daimi üyeyiz ve onlarca gönüllüden yardım görüyoruz. Emekliliğimin rahat rahat tadını çıkarıp, kitaplar okumak, bisiklete binmek, doğa gezintileri yapmak varken neden çocuklara yardımı yeğledim?

Çünkü savaşta en büyük kaybeden taraf olan çocuklara yardım etme gereksinimi ve de görevini duydum. Bosna-Hersek federasyonunda anadan ya da babadan yoksun 25 000 (hemen hemen Srpska Cumhuriyeti kadar), hem anadan hem babadan yoksun yaklaşık 1400 çocuk ve 1400 kadar engelli çocuk var. Yeni oluşmakta olan siyasi partilerin iktidar için çarpıştığı ve çocuklarla gençlerle çok az ilgilendiği Bosna-Hersek devleti, henüz yurttaşlarının büyük bir bölümünün toplumsal statüsünü düzene koyabilecek bir konumda değil. Yurttaşlarının %60'ı yoksulluk eşiğinde yaşıyor ve işsizlik oranı %40. Gençlerin büyük ihtiyaçlarının bilincindeyim, sava-

şın psikosomatik travmalarını atmamış olanlar hala çok sayıda. En önemli insani ve toplumsal etkinlik olan eğitimde en büyük sorunları yaşıyorlar. Dernek, mütevazi olanakları içinde bu topluluğa yardım etmek için var. Yararlanacak olanlar üç halkın, üç dinin ve dilbilimsel ifadenin çocukları ve gençleridir. Bütün bunları söylemeyi sevmiyorum, çünkü derneğin başında Jovan Divjak bulunuyor dendiği zaman üstü örtülü olarak ulusa, dile, dine göre fark gözetmediği söylenmek isteniyor.

Her gün, annesiyle babası Bosna-Hersek savaşının kurbanlarından olan en az bir çocuğa yardım sağlayabildiğim için mutluyum. Bana vermiş olduğunuz Padova Belediyesi ödülü, bir yıl boyunca ayda 80 Alman Mark'ı tutarında bursla üç çocuğu mutlu edecek!

Baylar, bayanlar sizinle birlikte, iyinin izi üzerinde olduğumu belirtmeye kesinlikle gerek yok.

Teşekkürler!

Yurttaşlar Birliği/Bosna-Herzeg Oluşturulmuş Eğitim, Sarayevo Yürütme Müdürü

Çeviren: Sevgi Tamgüç

Çerkez Hasan Bey

— • —

Sürgünün Altında Yatanlar
(Harran Ermenilerine İlişkin Hatırat)*

14 Agustos 1332'de (1916) 4. Ordu Komutanlığı'ndan Halep Genel Karargâhı'na gitme emrini almıştım. O dönemde, ordunun üst kesiminde bazı suistimaller ve düzensizlikler ortaya çıkmıştı; bu olaylar ve hareketleri soruşturmak için çağrıldığımı sanıyordum. Tümüyle bu kanıda, İstanbul'dan Halep'e yolculuk ettim; 23 Agustos 1332'de Halep'e gelmiş ve Baron Oteli'nde komutanla görüşmüştüm. Beylik karşılama sözlerinden ve İstanbul üzerine biraz sohbetten sonra Ermeni olaylarıyla ilgilenmek için çağrıldığımı anlamıştım. İttihatçı hükümetin bu ulus açısından kararlarını ve eylemlerini duymuştum, bunlar başlangıçta inanmadığım ve büyük ölçüde abartıya mal ettiğim eylemlerdi. Gerek bu nedenle, gerekse bu tür bir görevi bek-

lemediğim için bu emir ve bu öneri beni biraz şaşırtmış, korkutmuştu.
Otelden Halep'te oturan kız kardeşimin evine giderken Ermeni dostlarımın çoğunun yakındığı ve abartılı olduğunu inanma eğiliminde olduğum olayların kanlı tablosu artık gözümde canlanmıştı. Topluca öldürmeler, çocukların yakarışları, kadınların acı dolu haykırışları giderek artan bir güçle kulaklarımda çınlıyordu sanki [...]
Paşayı şimendiferde genel karargâhtan Beyrut'a kadar kaygılı ve düşünceli bir şekilde izledim. Güzel bir şehir olduğu söylenen bu şehirde on beş sıkıntılı gün geçirdim.

Damas'ta

Gittiğim Viktorya Oteli'nde, marşandiz vagonunda eşyalarımın kaza sonucu yandığını öğrendim. Kazadan birkaç yanık lekesiyle kurtardığım takım elbisemi giyerek, ertesi gün genel karargâha gidip kendimi tanıttım. Orada Cemal Paşa'yla karşılaştım. Onun yanında zayıf ve uzun boylu, Kaiser tipi kaytan bıyıklı bir adam duruyordu. *"Senden önce, Ermeni olayı için Hüseyin Kazım ve Kemal Bey'i atamıştım... Benim açımdan, bu sorunun ciddi bir önemi var. Bu nedenle seni çağırdım"* dedi Cemal. Yanındakini göstererek: *"Emirlerimi bu bey aracılığıyla alacaksın ve önerilerini bu aracılıkla bana ileteceksin!"*
Tanımadığım bu adamın benim üstüm olduğunu an-

lamıştım. Gerçekten de, Cemal Paşa'nın Ermeni sürgünlerin halâ Suriye'de yaşamasına izin verdiğini görüyordum. Bununla birlikte, fikirlerini uzaktan bildiğim Hüseyin Kazım Bey'in gerçekleştiremediği, benim yapacağım görev neydi? Benim üstüm olarak tanıtılan kişiye gelince, Hüseyin Kazım Bey'le karşılaştırılmaktan dolayı onda hiçbir sıkıntı işareti görmedim. Görevimi öğrenmenin zamanı gelmişti. Sordum: *"Efendim, görevimin niteliği ve biçimi konusunda zat-ı şahanelerinin emirlerini alabilir miyim? Ola ki bu iş benim liyakatimin ve kapasitemin üstündedir"*. Beni inceden inceye inceleyen komutan şöyle yanıt verdi: *"Az sonra gerekli bilgileri vereceğim."* Cemal Paşa çalışma masasına doğu ilerledi. Tedirginliğimi gözlerimden okumuş gibiydi. Yaklaşmamı işaret etti ve: *"Şimdi Harran'a gideceksin. Orada yaklaşık 20-30 bin Ermeni sürgün bulacaksın. Oranın zanaatçıları yaşatan bir yer olmadığını bilirsin ve Ermenilerin çoğu da bu katogoride. Öyle ki orada sefalete düştüler. Önce dulları ve yetimleri biraraya getirip buraya göndereceksin. Burada dullar ve yetimler için binalar yapılarak orada korunacaklar. Sonra, bireylerini ayırmadan aileleri göndereceksin; çeşitli sanatlardaki profesyonelleri gruplara ayırarak onları Beyrut'a ve Suriye'nin diğer bölgelerine göndereceksin. Onlara sanayilerini kurmak için sermaye, dükkan ve konut sağlayacaksın. Şevklerini arttıracak ve onlara yaşamlarını kazanma olanaklarını sağlayacaksın. Şimdi ise görevin Harran'daki aileleri kış ve yağmur mevsimi için buralara yakın yerlere*

çok düzenli bir şekilde getirmektir. Ardından, onları, toplumsal durumlarını daha iyi bir hale getirmek ve yaşamlarını sağlamak için şahsen ziyaret edeceksin..." dedi. Doğrusunu söylemek gerekirse bu insancıl tasarıya ancak yarı yarıya inanmıştım. Kendi kendime düşünüyordum: "*resmi kanallarla, yoksul insanların ülkelerinden uzaklaştırılmasını ve gitgide daha acı verici duruma düşen insanlara benzer emirler veren o değil miydi; aynı emirler, Ermenileri başka bir yerlere göndermekle görevli memurlara verilmemiş miydi? Trenlerle ve yaşamlarını kurtarmak amacıyla Harran'ın çöllerinden Yafa'ya ya da Akka'ya göndereceğim bu insanları nasıl bir gelecek bekliyordu?*" Her şeye rağmen rahatlayamıyordum. Bir aile için bile olsa iyi şeyler yapma yeteneğimi yitirmememi öğütleyen kız kardeşimin sözlerini hatırladım. Pazar günü, babamın öldüğü ve gömüldüğü Harran istikametinde giden trene bindim. Deraa'ya geldim. Burası Harran livasının merkeziydi. O dönemde Ermenilerin sürgünüyle uğraşan komisyon Özel Komisyon diye adlandırılıyordu. Bu olay merkezde, İttihat ve Terakki'nin temsilcisi olan Nejat Bey adında biri tarafından yönetiliyordu ama ben Harran'da Özel Komisyon'un delegesiydim; söylendiğine göre imparatorluk savcısı Ali Kemal Bey de Homs'da aynı işi görüyordu. Adını bilmediğim, Akia kadısı olarak adlandırılan selefim aynı gün Harran'daki Özel Komisyon delegesinin görevini aktaracak ve yeni mevkii için hemen yola çıkacaktı. Bu göreve bağlı bir memurla birlikte istasyo-

nun ilerisinde kurulmuş birkaç çadıra doğru ilerledik. Özel Komisyon orada bulunuyordu...
Az sonra muavin efendi geldi. Yeni mevkiimi kutladı! Başaracağımdan kuşkulu olduğunu sezdiren bir tavırla, bu konuda yapacağı hiçbir şey olmadığını söyledi ve konuşmasına son vermek için, bütün sürgüne gönderilenlerin değiştirilmesinin bir oldu bitti işi olduğunu ve bir Ermeni papazının Müslüman olmayı sürekli reddettiği için yiyecek verilmeyerek ölüme terk edildiğini anlattı. Yeni kadı bu olayın kendisine güvensizlik yarattığını, sürgün edilenler arasında bulunan diğer din adamlarının varlıklarının din değiştirenlerin inancını sarsması korkusuyla (sic) onun tarafından, Kerek'e ve Tufeyla'ya gönderildiğini ekledi. *"Gerçekten de kadı efendi! Yapacağımız bir şey kalmıyor. Siz zaten zor işi yerine getirmişsiniz"* dedim. Ve inançlarını güçlendirmek için şimdi yeterli miktarda dini kitaplar getirtmek gerektiğini ekledim! Bu acı alayı anlamayan zavallı adam, kendisinin de bunu düşündüğünü ve zaten Nejat Bey'e yazdığını, kitapların da geleceğini söyleyerek yeterliliğini kanıtlamaya çalıştı. Cebinden, büyük bir önem vererek bir kâğıt çıkardı ve bana uzatarak: *"kuşkulu ve zararlı şahıslar!"* dedi. Kâğıdı elinden aldım ve gözünün önünde buruşturarak yere attım. Gözlerini şaşkınlıkla bana diken mollaya: *"gerekli değil Hoca efendi, bende ayrıntılı bir liste var"* dedim. Hocayla karşı karşı duracak tahammülüm kalmamıştı. Onu çadırda bıraktım ve çıktım. Dışarıda duran görevlilere

yatağımı hazırlamalarını ve bana bir lamba bulmalarını söyledim. Trenin kalkış saati geldiğinde Hoca gelip bana veda etti. İki kız çocuğuyla üç erkek çocuğu hizmetçi gibi kullanmak amacıyla yanında götürdüğünü söylemişlerdi. Eski Harran delegesi bunda hiçbir sakınca görmüyordu. Onlar sahipsiz, anasız Ermeni çocukları değil miydi?

Bir süre sonra saygın selefim şaşkın bir halde çadırıma geldi ve: *"Çocukların yanımda gelmelerine izin vermediğiniz söyleniyor"* dedi. Çok kısa ve soğuk bir *"Hayır"* la yetindim. Şaşkın Hoca'nın karşılık vermesine izin vermemiş, ona sırtımı dönerek uzaklaşmıştım. Sürgünlerin başına ne geleceğini bilmiyordum ama, en azından Hoca'dan kurtulmuştum. *[8 Temmuz 1919 tarihli 186. sayının sonu]*

* * *

Özel Komisyon ataşesi Mümtaz efendi benimle çalışacak kişileri tanıttı: *"Bedri efendi, Mesut, Nuri efendi"*. Çalkantılı günleri herhalde görmüş olan gözleri şaşkın bakan, düşünceli tavırlı bir adamı göstererek *"Deraa sürgünlerinin muhtarı"* diye ekledi. Onu şimdi hatırlayamadığım bir müslüman adıyla tanıtmıştı. Onların tümünün Ermeni olduğunu, Kadı efendinin işgüzarlığı sayesinde adlarının değiştirildiğini anlamıştım. Ertesi sabah erken saatte uyandığımda 20 ya da 30 bin Ermeni sürgünü temsil edenler aynı yüzlerdi. Bu sürgünlerin nereye yerleştirildiğini sordum. Deraa istasyonundan on beş dakika uzaklıkta çeşitli köylere

dağıtılmış durumda bulundukları yanıtını aldım. Onları görmek istediğimi belirtince Muhtar: *"Onlara haber vereceğiz"* dedi. *"İsterseniz -ovanın bir yanını göstererek- onları ikişer ikişer sıraya sokarız, önlerinden geçerek görürsünüz." "Aile değiller mi?" "Evet." "Hangi hakla onları buraya getirteceğiz ve onları ikişer ikişer nasıl sıraya sokacaksın?"* Adamcağız: *"Nasıl emredersiniz efendim"* dedi. Bizzat gidip onları kaldıkları yerde ziyaret edebileceğimi söyleyince, Muhtar büyük bir şaşkınlık ve saygıyla bulundukları köyü söyledi ve yaya gitmeyi düşünüp düşünmediğini sordu. Yürüyerek yola koyuldum, o da arkamdan geliyordu.

Deraa kasabası, insanlarla hayvanların bildik yanyana kalışlarının görüldüğü pis delikçiklerin bulunduğu, üst üste konmuş kerpiç yığınlarından oluşuyordu. Ağır, pis bir koku yayılıyordu. Muhtar yolda sorduğum bütün sorulara *"Asayiş berkemal ..."* yanıtından başka yanıt vermemişti.

Sürgünlerin ne müfettişe, ne de teftiş edilmeye ihtiyacı vardı. Görünüre bakılırsa yapılacak en iyi iş istasyona geri dönmekti. İlerledik. Köyün eteğinde alçak ve siyah duvarlarla çevrilmiş yerler görünüyordu. Muhtar, bunların harman yerleri olduğunu söyledi. Benzer bir iki yeri geçtikten sonra aynı tarzda yapılmış bir duvarın önüne geldik; orada, yavaş ve zorlukla hareket eden, açlığı ve yoksulluğu en acınası biçimde sergileyen yırtık pırtık örtülerle sarınmış yirmi, iskelete dönmüş otuz kadar insan gördüm. Ortaya kurulmuş bir

tür çadırdan bir çocugun zayıf ve acı çeken sesini duydum. Çadıra dogru atıldım. *"Burası da ne böyle?"* soruma, suratına nasıl baktıgımı hatırlamadıgım muhtar *"Hastane"* diye cevap verdi. Kafasını öne egmişti. Bu adam suçlu degildi ama vicdan azabımı anlamadıgı için öfkeleniyordum. Çadırın karanlık bir köşesinde inleyen bu yaratıga yaklaştım, yere yatırılmış iki masum bebeye elindeki kaşıkla bulaşık suyu gibi bir şey içirmeye çalışan bir kadın gördüm. Gözleri çukurlarına kaçmış, yanakları çökmüş, kolları bacakları çöp gibi, mumyadan başka bir nesneye benzemeyen bu iki çocuk tam anlamıyla can çekişiyordu. Biri sakin ve hareketsiz şekilde gözlerini gökyüzüne dikmişti, öteki sözle anlatılamaz acılar içinde kıvranıyordu. *"Nesi var?"* diye sordum. *"Efendim saçkıran oldu, kafası kurtlandı, kurtlar kafasını kemirdikçe çığlıklar atıyor."* Bu yürekler acısı duruma beş dakikadan fazla dayanamadım. Yolun yarısına kadar tek kelime etmeden istasyona döndüm. Kızgın bakışlarım altında çok rahatsız oldugunu hissettigim Muhtar'a: *"Gerçekten de sürgünlerin durumu bana anlatılanlara çok benziyor. Doktorunuz yok mu?"* dedim. Ve olayların gerçegi üzerine beni dogru şekilde bilgilendirmeyi reddeden bütün Ermenilere, Kadı'nın rahiplere yaptıgı gibi davranacagımı ekledim. Muhtar, tereddütlü: *"Ne yaparsınız efendim? Bu böyle..."* diyordu. *"Özel Komisyon'un doktoru yok mu?" "Var, Yakup Efendi." "Peki, ne yapar bu adam?" "Ne yapacak efendim?" "Bu hastaneye gelmez mi?"*

Yakup ya da Hagop adlı doktoru arattığımda, Cemal Paşa'nın emriyle bir hastayı görmeye gideceğinden şu sırada hastaları görmeye gidemeyeceğini, onları ertesi gün gidip göreceği cevabını yolladı. Yirmi dakika sonra zorla karşıma getirilen, rengi atmış, titreyen doktorun yaşını görünce, vermeyi düşündüğüm cezayı uygulayamayacağıma üzüldüm. Ona Cemal Paşa'nın değil, Özel Komisyon'un doktoru olduğunu, bundan böyle kuracağı hastaneye düzenli olarak her sabah ya da her akşam vizite yapacağını, savsaklarsa, bunu ona çok acı bir biçimde hatırlatacağımı söyledim. On gün sonra, Yakup efendinin, karşılıklı dizilmiş on çadırdan oluşan bir hastanede hastalarını ustalıkla tedavi ettiği görülüyordu.

Hastanenin ve eczanenin organizasyonunu tamamlamaya çalışırken sürgünleri göndermek için önlemlerimi almaya başlamıştım. En başta, dulları ve yetimleri Damas'a göndermek zorunda olduğumdan Harran'ın çeşitle köylerine atılmış yazgıları kötü bu insanları toparlamam gerekiyordu. Köylerden Ermeni muhtarları çağırttım ve her birinin bir liste hazırlamasını istedim. Bu listelere göre gönderme planı yaparak, sürgünleri, istasyon kumandanının her gün emrime verdiği vagon sayısına göre bölüştürdüm. Amacım, aşırı bir yığılmayla acılarını arttırmamak için, köylerden gelen sürgünleri 24 saatten fazla bekletmemekti. İki, üç gün içinde amacıma ulaştım. Göndermeler başlamıştı. Memurlara, her gün gelen sürgünlerin iyi bir şekilde gönderilmesi için gerekli talimatları verdikten sonra,

dulları ve yetimleri kendim derleyip toplamak ve durumlarının kişisel olarak ayırdına varmak için Cebel'e doğru yola çıktım. Bu dağlar, yaratıldığından bu yana bu kadar korkunç bir sefalet taşımamıştı. Dört gün süren bu yolculuk insan denen bu yaratığın vahşiliğini ve dayanıklılığını bana öylesine iyi öğretti ki, bundan korktum ve insan olmaktan utandım. Açlık krampları yla hangi iğrenç ve üzücü eylemler dürtüleniyordu! İnsan benzerinin ot, leş yediğini, çocuğunun da aynısını yediğini görerek ne hissederdi? Ben donup kaldığımı söyleyebilirim. Zincir halinde ilerleyen beyefendi insanların güçsüz ayaklarla yürümeye çalıştıklarını, hayvanlar gibi otlamaya çalıştıklarını, yabani çakallar gibi bir katır leşinin parçalarının yanında kavga ettiklerini ve bu leşin bağırsaklarını paylaşmak için birbirlerini boğazladıkladıklarını gördüm. İnsanın bütün duyuları dumura uğruyor, gözleri görmeyi, kulakları duymayı reddediyor... Fotoğraf makinamla onlara yaklaştığımda kaygılanmadılar bile. Bakmak için içlerinden biri bile başını çevirmedi.

Sonra, Erbit köyüne doğru ilerledik. Köy şimdiden görülmeye başlamıştı. Bana eşlik eden katip Aram efendiye dönerek mırıldandım: *"Çok duygulandım"* Aram efendi: *"Bizler, onları göre göre alıştık. Başlangıçta manzaraya bu denli katlanamıyorduk. Ama insan alışıyor beyim"* dedi. Belki de hayatlarıyla oynayacak yeni efendiyi görmek için köyün çıkışında bekleyen birkaç sürgünle köy yollarına girdik. Gece karanlığı çökmüştü. Topraktan bir mağarada yarı ölgün bir kandilin altın-

da trajik olaylarda canını kurtarmış Yozgat'tan, Ak-Hisar'dan, Ayntab (Antep)'dan sürgün edilen on kadar insanla bir grup oluşturmuştuk. Özenle hazırlanmış bir masadan az önce kalkmıştık. Ordu komutanının onlarla ilgili olarak bana verdiği emirleri anlattığımda ve bunları tümüyle bilinçli bir şekilde uygulamaya çalışacağım konusunda onlara teminat verdiğimde yüzleri özünde çok rahatlamış görünmüyordu.

Ertesi sabah bölge kaymakamıyla görüşmek için hükümet binasına gittim. Kaymakama, yolculuğumu Halep'in uzak köylerine kadar uzatmak istediğimi bildirdim ve ondan, yolları bilen bir jandarmayı yanıma katmasını istedim. Teklifimi yürekten kabul eden kaymakam tifüsün ve nükseden ateşin sürekli boy gösterdiğini ve sağaltıcı önlemler alma olanaksızlığının ardından tehlikeli bir nitelik gösterdiğini bildirdi. Bir an bile tereddüt etmediğimi bildiremedim. Yine de, oradan, ne pahasına olursa olsun gitme kararlılığıyla ayrıldım.

Ertesi akşam, Çereş'de kaldım ve Kefrence'ye doğru yola devam ettim. Yolumun üstündeki bütün köylerde sürgünlerin %30-40'ı tifüsten, nükseden ateşten, şiddetle ortaya çıkan sıtmadan ölmüştü. Kinin bulunmadığı zaman, en sıradan sıtmanın bile vebayla herhangi bir farkı kalır mı?

Dullarla yetimleri topluyor ve dönüşte onları yanımda götürmek için hazırlanmalarını söylüyordum ve araştırmalarımı erteleyerek sürekli ilerliyordum. Çevrede oraya buraya dağılmış dul ve yetimleri biraraya getir-

mesi ve onları dönüş yolunda bulunan yerlere getirmesi için bazı sürgünleri görevlendirmiştim. Kefrence'ye bir saat uzaklıktaki Hazraköy (= İzra)'e geldim. Burada toplam beşyüz kişiden dört yüz on yedisi ölmüştü. Köyün dar sokaklarında koltuk değneklerine dayanmış yaşayan ölüler sağa sola yalpalayarak zorlukla yürüyordu. Geceyi bir tarlada geçirmeyi yeğlemiştim. Orada kalamadım. Orada bitlerin kemirdiği bir çocuk görmüştüm. Bu korkunç böceklerin binlercesi tırnak uçlarına kadar, bir iğne batıracak yer bile bırakmamacasına bütün cesedi kaplamıştı. Bir meşe ağacının altına uzanarak geceyi geçirmeye çalıştım, ama gözlerimi kapatamıyordum. *[11 Temmuz 1919 tarihli 189. sayının sonu]*

* * *

Dörtyüz dul ve yetim aşırı zayıf bir durumda Deraa'ya gitmek üzere yola koyulmuştu. Atla bir gecede bu şehre geldim ve ertesi gün gelecek kervanın Damas'a aktarılması için gerekli önlemleri aldım. Atla bu 16 saatlik yolculuk beni yormuştu. Dinlenmek için çadırıma çekildim. Masamın üstünde şefimin gönderdiği telgrafları buldum: *"Oradaki sürgünlerin üç sınıfa ayrılması gerekiyor: Önce en yoksul olanlar, sonra biraz geçim kaynağı olanlar, en son da durumu en iyi olanlar. Aktarma şu düzene göre yapılmalıdır: Dulları ve yetimleri gönderin; yeni bir bildiriye kadar diğerlerin gönderilmesini bir başka güne erteleyin".*

Acı verici gözlemlerimden ve yolculugumdan bunal-

mış bir halde, telgrafın bu münasebetsiz sözcüklerini baştan sona hemen okudum ve ardından yanıt olarak *"Göndermelerin biçiminin ve tarzının ancak yerinde saptanabileceğini; sürgünlerin, sera bitkileri gibi sefil, yoksul, ekstra, ekstra-ekstra diye sınıflandırmanın olanaksız olduğunu; göndermelerin ancak önceden belirlenmiş bir plana göre uygun bir şekilde yönetilebileceğini ve özetle bu hizmetin iyi bir şekilde işlemesinin ancak bana tam eylem özgürlüğü verilerek sağlanabileceğini ve zaten uzun zaman bekleyemeyeceğini, göndermelere şimdiden başlamış olduğumu"* bildirdim.

Bir saat sonra gelen bir telgrafta, bana *"Ezraa [=Izra]'da bulunan bir ailenin Damas'a gönderilmesi"* emri verilmişti. Buna *"özel emirleri dikkate almayacağımı ve genelinde bütün sürgünler için ilan edilen önlemlerin istisna içeremeyeceğini"* bildirerek cevap verdim.

Yavaş yavaş başvurular yapılmaya başlanmıştı. Sürgünlerin başvurularının iyi bir şekilde karşılanacağından emin olan birkaç kadın, şimdiye degin korkudan yaklaşmaktan kaçındıkları müfettişin çadırına şimdi yanaşmaya cesaret ediyordu. Kocaları kaçmış ve Damas'a giderek orada çalışmaya başlamıştı ve bu kadınlar onların yanına gitmek istiyordu. Açıkça itiraf etmeseler de ben yine de anlamıştım. İlk trenle *"yerleşim bölgesi"* içinde sayılmayan Damas'a on sekiz kadını gönderdim ve sürgünler arasındaki iki efendiye onların Kidem istasyonunda salıverilmesi için gözetmelerini ve diger dullarla yetimleri gereken yere belgeleriyle

birlikte teslim edilmesi buyrugunu verdim. Bu, talimatlara aykırı ve özel bir girişimdi. Bu anlamda, birbirini izleyen bu tür girişimleri iyi karşıladım ve göndermelerle birlikte, Damas'a bir ikinci, bir üçüncü kervan gönderdim. Bu arada, Suriye'deki Tripoli'ye, Hayfa'ya, Yafa'ya, Akika'ya gidecek sürgünlerin gönderilmesiyle uğraşırken, bu yerlerin tercihini de onlara bırakıyordum. O sırada, önceki iki telgrafımın, şefimde uyanırdığı öfkenin acılığının fark edildiği bir telgraf aldım. Bu telgraf, onun talimatlarına aykırı hareket ederek hata ettiğimi belirtiyordu: *"Eşlerinin burada olduğu gerekçesiyle, size aktarılan emirlerin ve talimatların aksine davranarak belli bir sayıdaki kadını Damas'a gönderdiğinizi öğrendim. Damas bir yerleştirme bölgesi olmadığı için, size, oraya sürgün göndermemenizi emrediyorum. Orada, kocaları burada olan kadınlar varsa, kocalarını onların yanına göndermek gerekir ve bundan böyle sizin de verilen emirlerin karşısında hareket etmemeniz gerekir"*.

Bu tür zihniyete sahip bir kafayla ilişki içinde olmaktan bıkmıştım. İlk trenle Damas'a gittim. Erken bir saatte orada olarak Cemal Paşa'nın oturduğu yere gittim. Paşa, hoşnutsuzluğunu belirten bir tavırla bana sordu: *"Bu da ne demek oluyor, işini bitirdin mi?"* Cebimden emirleri ve cevaplarını çıkarttım: *"Paşa, beni bağışlayınız, bu kadar dar düşünceli ve düşüncelerine bu kadar sıradan duyguları karıştıran bir meslektaşla görevime devam edemem"* dedim. Telgrafları ve cevapları

okuyarak genel karargaha geldik. Paşanın benim gibi suçlu bir adam uğruna İttihat ve Terakki'nin delegesini kurban edeceğini hiç ummuyordum. Sözlerime devam ettim: *"Paşa, bir ailenin geçimini sağlamak yeryüzünün en zor sorunlarından biridir. Bir aile babası yıllarca çabaladıktan sonra çocuklarının yaşamını ve geleceğini güçlükle sağlayabildiğinde, onun için "hayatta başarılı oldu" denir. Şefimi, durumunu düzeltmeye çalışan bir aile babasını "yerleştirme bölgesinde" kalmadığı gerekçesiyle, bu baba, dört beş ay önce buraya kaçak olarak gelmiş olsa da, geçimini sağlamak için yoksulluk bölgesine geri göndermeyi mantıklı bulan birini meslektaş olarak kabul edemiyorsam beni bağışlayın"*. Ben bu sözleri söylerken Cemal, Nejat Bey'in çağırılması emrini verdi. Nejat bey yarım saat sonra geldiğinde, ona kesin bir tavırla şu uyarıda bulunuyordu: *"Nejat Bey, Ermeni sürgünleri işi benim için ciddi bir iştir. Burada herhangi bir yardımcı bulabilirdim. İstanbul'dan bu çocuğu getirttiysem ve onu en önemli bölgeye atadıysam, bu, oradaki dostlarım arasında bu işi yapmaya en yetenekli onu gördüğüm içindir. O, kendisi, bizimkine muhalif bir partiye eğilim duymaktadır ve buna rağmen, bu işi en iyi başaracak olan kişidir! Bunu biliyorum. Yapay emirlerle ona zaman tükettirmenin anlamı yoktur. Bunu yapamayacaksanız görevinizden istifa edin"*.

İnan olsun biraz şaşırmıştım. Bu İttihat ve Terakki delegesinin yanısıra paşayla da çok sıkı ilişkiler içinde olan bir adamdı. İstifa etti.

Mevkii boş kalmadı. Onun yerini Vali Tahsin Bey doldurdu. Bundan böyle Ermeni sürgünleri işine başkanlık edecek olan genel valiydi. Ertesi gün Vali Tahsin Bey'le Deraa'ya gitme emri aldım. Tahsin bey bana gerekli talimatları bizzat orada verecekti. 25 Eylül 1332'nin sabahının erken saatlerinde, özel trenle Deraa'ya geldik. *[1919 Temmuz tarihli 192. sayının sonu]*

* * *

Vali, mutasarrıf ve ben hükümet konağında bir araya geldik. Konuşma Ermeni sürgünlerine doğru kaydı: "*İşte*" dedi Vali, "*Hasan Bey de onların nezdinde ordu müfettişi olarak atanmıştır. Size, durumun gerektirdiği koşullara göre bu sığınmacıların "işini yoluna koymak"tan başkası kalmıyor*". Ne garip talimatlardı. Bundan ne anlam çıkarılabilirdi? Açıklama getireceğini düşünerek sustum. Bana yönelerek, şöyle ekledi: "*Hasan Bey, dolayısıyla sivil hükümetin şefi olan bu beyle birlikte çalışacaksınız.*" "*Abdül Kadir Bey'le rahatlıkla anlaşabiliriz. O beni tanımamıştı, ama biz aynı sınıf arkadaşıydık. Kendimizi birbirimize yeniden hatırlattık*". Vali bundan memnun olmuş gibiydi. Ayağa kalktı, öpüştük. Genel Vali, Tahsin Bey'e dönerek büyük memnuniyetini belirtti ve eski arkadaşlarla "*bu sorunu çok kolay*" çözebileceğini ekledi.

Dört beş yıldır, on beş yıldır ayrı olduğum bu arkadaşı İttihat ve Terakki'nin merkezine giden yolda sık sık görüyordum. Onun oraya girip çıktığını gördükçe, merkez binanın sekreterlerinden biri olduğunu anla-

mıştım. Onunla çalışamayacağımı bir önseziyle hissediyordum. Ertesi gün, eşyalarımı getirme gerekçesiyle, Harran'a kaçtım. Damas'da Cemal Paşa'nın çatık kaşlarıyla bir kez daha yüz yüze geldim. Bana soru sormasına zaman bırakmadan: *"Efendim, siz Ermeni ulusunun yerleştirilmesine ve varlığının sağlanmasına ilişkin önlemlerin alınmasına özen gösterilmesini emrettiniz. Çok güzel ama Harran valisi bu olayı "temizlikle" çözümlemeyi öğütlüyor. Vali açıkça belirtmeden beni sivil hükümet şefinin emri altına soktu. Onun bu konudaki bakış açısını bilmiyorum. Benim görevimi tam olarak açıklar mısınız?"* dedim. Hiç sesini çıkarmadan sözlerimi bitirmeme izin veren Cemal Paşa birden bana doğru döndü ve *"seni ben gönderdim. Emirleri benden alacaksın. Ne Tahsin beyin ne Harran valisinin buna karışabileceği bir şey vardır. Buradaki siyasal durumun sorumlusu benim. Benim sana emrettiğimi yapacaksın! Göreve ne Harran mutasarrıfı ne de başka bir kişiyi karıştıracaksın. Sana yardımcı olacak görevlilerin durumunu ve görevini saptayacağım. Bunların dışında hiçbir müdahaleye boyun eğmeyeceksin!"*

Genel karargâha gittik. Genel karargâh başkanı Fuat Bey'e verilen emir orduya (sanırım onun kalemiyle) şifreyle gitmişti. İşte metin:

Dördüncü ordu genel karagâhına,

7 Ekim 1332.

1- *Ermeni ulusunun ilerlemesini, yerleştirilmesini ve bakımını ulusal bir onur olarak değerlendiriyorum;*

2- *Bu görevle Harran'da Hasan Bey, Homs'da da Kelam Bey görevlendirilmiştir. Harran'da bulunan sürgünler zenaatçı olduğundan ve Harran bölgesi onları yaşatmaya elverişli bir yer olmadığından, onlar uygun bir şekilde Beyrut ve Suriye vilayetlerindeki kaza ve liva merkezlerine aktarılacaktır. Bu aktarmalar Harran'da olacak, bunları üç aylık bir süre içinde sona erdirecek Hasan Bey'in özeniyle gerçekleştirilecektir;*

3- *Sivil memurlar livalarında ve kazalarında aktarılan sürgünlerin yerleştirilmesiyle yükümlüdür. Memurlar onlara, hükümet tarafından kirası ödenecek konutlar sağlayacaktır;*

4- *Bu aktarmaların sonunda, Hasan Bey'in olabildiğince çabuk yerleştirilen bu sürgün merkezlerinin teftişine geçecek ve onların zenaatlerine göre, gerekli araç gereçlerin elde edilmesi için onlara sermaye dağıtacaktır;*

5- *İstasyon kumandanları aktarma ihtiyaçları için müfettiş tarafından talep edilen vagonları birinci sırada tercihle sağlayacaktır. Bu görevi yerine getirmeyen memur sertçe cezalandırılacaktır.*

6- *Yolda, konaklama bölgeleri sürgünlerin seçimi için gerekli malzemeleri sağlayacaktır.*

Ordu konaklarının denetimine, yol komiserliğine, jandarma komutanlığına gönderilen bu kesin emirle donandığım otoriteyle güven içinde Harran'daki çadırıma geri döndüm. Aktarmaların devam etmesi emrini verdim. Hükümet yalnızca sıradan seyirci konumundaydı. Aktarmaları yerinde denetlemek ve şahsen ör-

gütlemek amacıyla yeniden bağlı bölgelere gittim. Tasarıya uygun olarak, Erid kazasının merkezine götürülen sürgünler çadırlarda treni bekliyordu. Onların aktarılması ve yanı sıra onların arkasından gidecek aileler için gerekli önlemleri almış ve adamlarıma gerekli talimatları vermiştim. O güne degin, iki yüz yetmiş aile gönderilmişti. Bağlı bölgelere geri döndügümde sivil yetkililerin aktarmaları kestigini gördüm. Nedenini ögrenmek amacıyla valiyi görmeye gittim. Bu zavallıları, on beş gündür ölümden kurtarmak istemek gibi dogru ve insani bir eylemi yurda ihanet olarak degerlendirenler vardı ve bu hareketleri yönetenlere sıradan hainler gözüyle bakılmıştı. Aslında pek inanmamıştım, ama bir etkilerinin olabilecegini öngöremezdim. Sivil otoritelerin haklarına ve güçlerine saldıran gereksiz bir adam konumuna düşürülmüştüm.
Anladım. Şifreli telgraflarla Dahiliye vekaletine gönderme ve Suriye'deki, Beyrut'taki genel valiler nezdinde girişimde bulunmak için yoklugumdan yararlanılmıştı:
"Beyrut valisi Azmi bey, vilayet halkının bakım giderlerini karşılayacak güçte bulunmadığından sürgünlerin bu vilayete gönderilmesini kabul etmemektedir."
Bu emir bütün sivil yetkililere, mutasarrıflara ve kaymakamlara gönderilmişti.
Öte yandan Dahiliye Vekaleti de, bütün vilayetlere eski canice emrini yenilemişti.
Dahiliye Vekaleti'nin emri (arşivlerde saklı tutulan):
"Sürgün Ermenilerin yerleştirilmesi sivil otoritelerin yet-

kisi içindedir. Ordu kumandanlarının buna karışmaya hakkı yoktur. Dolayısıyla, bir Ermeni sürgününün bir kazadan ötekine aktarılması ancak Dahiliye Vekaleti'nin yetkisi ve emriyle gerçekleştirilebilir".

Buna rağmen susuyorum...

* * *

(Ermenilerin başka bir yana gönderilmesine ilişkin ilginç anılarını yayınladığımız Çerkes Hasan Bey, Alemdar'daki yayınını birden kesti. Bu vesileyle sözü geçen sayfaya hitaben yazılmış bir mektuptan şu pasajları alıyoruz [La Renaissance'ın yazı işleri])

(...)

Bu olayları izlemek ve onları tarafsız bir şekilde kaydetmek açısından oldukça bereketli bir sorundur. Bununla birlikte, kopyaları yayınlatmak için yazı odasına göndermenin daha zor olduğu kesindir... Bu öylesine yorucu bir tırmanıştır ki, ortaya gelmeden önce bile soluk almak için bir an duraklamak gereklidir. Eleştiri yumruklarının, tek tek ya da toplu kişiler tarafından sessizce, çeşitli biçimlerde yağdırılan tehditlerin ve hakaretlerin karşısında yoluma devam etmem ve görevimi sakin bir şekilde sonlandırmam mümkün gelmedi...

Gerçeğe uygun bir sefalet tablosunun tasvirini yapıyorsunuz... Hemen ardından, gemide ya da tramvayda şu yönelişi kendi kulaklarınızla duyma tehlikesiyle karşı karşıya kalıyorsunuz:

"Ermenilere satılmış Çerkes Hasan adlı sefil". Gazetenin yazı kurulunda aynı iltifatları yazılı olarak göreceksi-

niz. *"Ermeni sürgünlerin yerleştirilmesini ve ihtiyaçlarının giderilmesini ulusal bir onur olarak değerlendiriyorum"* diyen ordunun gündeminin yayınlanmasının hemen ertesi günü size *"Dikkat Hasan'cığım! Cemal Paşa'dan söz etme, senin için kırk bin lira aldığın söyleniyor"* diyen Kadri bey adlı biriyle karşılaştınız.
Ülkenin gerçekle yüz yüze gelmeye cesareti olmadığını anlamıştım. Erzurum'un alındığı gün düştüğünü öğrenmeyi kabullenmeyen, Gazze'yi *"kanal"* olarak *"Filistin'i"*, *"Suriye"* ve *"Kafkasya'yı"* Erzurum'un ötesindeki bölgeler olarak adlandırma alışkanlığını edinmiş yiğitlerin, başarısızlığı ve bozgunu başarı ve zafer gibi, hırsızlığı bir ustalık, ikiyüzlülüğü siyasal taktik olarak karşılamaya alışmış bu yiğitler en iyi savunma silahının dürüstlük olduğunu kabul edemezler.
Onları kınamıyorum, siz ve biz Alman çıkarlarına geri alma hakkını saklı tutarak öyle bir büyük hızla satıldık ki, satışın formaliteleri karşısında, bu işlemin yol açtığı nüfuz ve sersemlemeyle başımız döndüğünden bütün dünyayı bir spekülasyon pazarı olarak görüyoruz.
Bir tehdit mektubunda bana şöye yazıldı: *"Pilavı ısıtıp ısıtıp öne sürer gibi olayı yeniden gündeme getiriyorsun; herkesin sustuğu şu anda sen safranı boşaltıyorsun"*
Herkesin sesi Alemdar'ın, İkdam'ın, Sabah'ın ve diğer beş on gazetenin sesini ödünç alıyorsa, çok iyi.. Sana aynı ağızla cevap veren Dört Büyük'ün güçlü sesini uzaktan dinle: *"Kesinlikle Türk ulusunu tanıyorum.*

Ama onu iki kusuru vardır: Birincisi silahını, kışkırtılmadan eski dostlarına çekti; ikincisi de ülkede toplu kıyımlar yaptı".

Kulaklarını tıkamak yararlıysa, bunu yap... Sağır olduğun söylenecektir. Sessizliği de koruyabilirsin ama bu bir geleceğe eş değer olacaktır. İnkar her zaman karlı mıdır? Kırk yıl boyunca mahkemeye başkanlık etmiş bir hakime cinayeti itiraf eden bir kişiyle hiç karşılaşıp karşılaşmadığını sorunuz. Bununla birlikte hapishaneler canilerle doludur. Aptal cani inkar etmekten başka bir iş yapmaz. Hapishanelerde cezalarının onuncu yılını çeken bu mahkumlardan yaptıkları cinayetleri hala inkar edenleri gördüm. Ne var ki mahkumiyet sürelerini doldurmaya çalışmaktan başka yapacakları bir iş yoktu. Aptal olan ben miyim? Yoksa yargılamasını bilmeyen siz mi? Bilemiyorum.

Satıldığımı söylediniz. Bugün beni sattığınız kişiler hepsi değilse de, en azından büyük bölümüyle, daha dün bütün insan haklarından yoksun kalmış ve bana boyun eğmişti. Bugün onlardan para dilemek yerine, dün onları talan edebilirdim. Çalıp çırpmaya izin verildiği dönemde bunu yapamadıysam bugün kendime küçücük bir kar sağlamak için ulusumun saygınlığına nasıl zarar verebilirim? Yine de, kanımca, benim gibi düşünseydiniz, bu şeyleri yazmazdınız ve benim düşündüğüm gibi davranmış olsaydınız, Clemencau, delegelerimize *"seleflerinizi kınadığımızı sanmıyoruz"* demezdi.

İtiraf etmek mi? İnkar etmek mi? Hangisinin daha iyi

olduğuna siz karar verin. Ama ben susacağım, çünkü anılarımı kitap halinde yayınlamaya karar verdim. Zaten, *"tehcirin altında yatanları Ermeniler kadar Türkler de bilmektedir. Hakikati ve doğruyu gün yüzüne çıkarmak için Çerkes Hasan Bey'in saçma sapan şeyler söylemeye ihtiyacı yoktur. Onun yapacağı tek şey susmaktır"* diyen siz kendinizdiniz. *"Her ulusun yalnızca layık olduğu hükümete sahip olduğu kuralı bilinmezlikten gelinemez"* derken, Clemancau'nun„ sorumlulugun bir bölümünü de bana mal ettigi dogrudur. Buna ragmen susuyorum.

(Çerkezistanlı Hasan Bey [22 Temmuz 1919 tarihli 198. sayının sonu].)

Çeviri : Sevgi Tamgüç

* Hasan Amca, 1919 Haziranında ateşkesten sonra, İstanbul'daki günlük gazete Alemdar'da, gazete diziyi kaldırmaya ölüm tehditleriyle zorlanmadan önce, bu olayı anlatan dört makalelik bir dizi yayımladı. Fransızca çıkan gazete *La Renaissance*, bu makalelerin tam bir tercümesini *Olaylar ve Belgeler* başlığı altında 8 Temmuz 1919 tarihli 186.

sayının 3. sayfasında, 11 Temmuz 1919 tarihli 189. sayının 2. sayfasında, 15 Temmuz 1919 tarihli 192. sayının 2. sayfasında ve 22 temmuz 1919 tarihli 198. sayının 2-3. sayfalarında yayımladı. Bu yazılar, Türkçe'de ilk defa yayımlanıyor.

Hasan Amca'yı Türkiye'li okurlar, 1908 devriminin yarattığı büyük umutların İttihatçıların eliyle nasıl ihanete uğradığını anlattığı "Gelmeyen Hürriyet" ve "Nizamiye Kapısı" kitaplarından anımsayacaklardır.

AHMET REFİK

— • —

İKİ KOMİTE / İKİ KITAL

İstanbul
Kütüphanei İslam ve Askeri,
İbrahim Hilmi Babi Ali Caddesi
1919
Matbaayi Orhaniye

ÖNSÖZ*

Bu kitap, kapağından da anlaşılacağı gibi, eski Arap harfleriyle yazılmıştır. Biz bu kitabın yalnız birinci kısmını yeni harflere çevirdik. Bu kısımda 1915 Ermeni sürgünü (deportation) ve katliamı anlatılıyor. Olayların hepsi de, esasen dünyaca bilinen tarihi gerçekler olup, gerek milletlerarası tarih kitaplarında, gerek Ermeni tarih kitaplarında en ince teferruatı ile

kayıtlıdır. 1915'ten bu güne kadar Türkiye'yi idare edenler Türkiye tarihinin bu karanlık günlerinin tarih kitaplarına geçmemesi için ellerinden gelen baskıyı esirgememişlerdir. İnkar yolu bugün dahi süregelmektedir. Türk gençliği fikir iffetinden (intellectual honesty) mahrum, yalancı tarihçiler tarafından hala aldatılıyor. Bugün dahi bir çok Türk gazeteleri her bir terörizm hadisesinde, Ermenilerin geçmiş günler tarihini çeşitli uydurma masallarla anlatıyor. Türk kuşaklarının kafalarını yalan tarihle doldurmaktan ve bunun aldatılan halk üzerinde yapacağı etkilerden hiç de çekinmiyorlar.

Bugün resmi Türk tezi, Ermeni sürgününün bir savaş zarureti olduğunu ve yalnız savaş mıntıkası olan Doğu illerinde tatbik edildiğini savunmaktadır. Ahmet Refik ise bu kitabında ezcümle Batı Ermenilerinin sürgün yollarında nasıl yokedildiklerini belirtmekle son yıllarda Türkiye'de mantar gibi türeyen bu sahte tarihçilerin tezini kesin olarak yalanlamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'na en az beşyüz yıl hizmet eden Ermeni unsurunu nasıl kabahatlı, kabahatsız Batı ya da Doğu Anadolu gözetmeksizin, hepsinin birden evlerinden çıkarılıp ay-

larca dağlarda aç, susuz süründürüp insanlık tarihinde o güne kadar eşi görülmemiş bir vahşetle çeteler tarafından öldürüldüklerini anlatan Ahmet Refik, tanınmış bir yazar ve tarihçidir. Onun yirmiden fazla eserlerinin tümü, Osmanlı tarihine ait olup, böylelikle tarih ilmine ne kadar derin vukufu olduğunu göstermektedir. Yazılarından anlaşılan onun her şeyden evvel koyu bir insaniyetperver, hakiki bir vatanperver olduğudur.

Bu kitabı Latin harflerine çevirmek zahmetine katlanmamızın sebebi ve gayesi Türk gençliğine hakikatı bir namuslu, doğru, dürüst, vicdan sahibi ve öztürk yazarın kaleminden sunmaktır.

Ne yazık ki şimdiye kadar Ahmet Refik gibi hakikatı bilen ve söyleyen, vicdan ve iffet sahibi cesur bir Türk politika adamı çıkıp da bu bütün insanlığı çileden çıkaran, onlarda isyan hislerini uyandıran ve hatta terörizm hareketlerine sebebiyet veren yalancı tarihçileri susturmamıştır.

1915-1920 olaylarından bu yana çok şey değişmiştir. Doğu Anadolu'da, Ermenilerin binlerce yıllık vatanlarında bir tek Ermeni kalmamıştır. Bir zamanlar Kafkas Ermenileri bile Turancılık

uğruna yok olmak tehlikesinde iken yeni doğan Sovyet sosyalist sistemi sayesinde bu gün oralarda dört buçuk milyonu aşan, medeni ve tarihini iyi bilen Ermeni komşular bulunmaktadır. Acaba bir gün cesur bir politikacı, bir Türk *"Willy Brand"*ı çıkacak ve bu iki komşu millete geçen karanlık yüzyılı unutmalarına yardım edecek mi?

İşte bu eski kitabı yeniden latin harfleriyle bastırmamızın sebebi bu güzel, tatlı ümittir.

Kitabın ikinci kısmı Ermeni sürgününden dört sene sonra yazılmıştır, ve 1919'da Erzurum ve Erzincan havalisinde, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğunda en kalabalık olarak yaşadıkları, binlerce senelik özyurtlarından son ferdine kadar sürgün edilip çıkarıldıktan ve yollarda türlü türlü işkencelerle öldürüldükten sonra Anadolu'ya giren Rus ordusuyla birlikte oralara sızma fırsatını bulan Ermeni yetimlerinin teşkil ettiği çetelerin intikam hareketleriyle perişan hale gelen mıntıkanın tasvirinden ibarettir. Kitabın bu ikinci kısmı muhtelif zamanlarda sırf Ermenileri karalamak ve böylelikle sansasyon yaratıp satışlarını arttırmak isteyen çeşitli gazetelere birinci kısımdan ayrı olarak, tefrika halinde neşredilmiş olup bizce tekrarı-

na lüzum kalmamıştır.
Esasen Ermeni sürgünü yabancı gözlerin bulunduğu İstanbul ve İzmir hariç, memlekette yaşayan bütün Anadolu ve hatta Trakya Ermenilerine şamil olup, bütün bir milleti ortadan kaldırmaya yöneltilmişti. Halbuki Erzurum ve Erzincan hadiseleri mahdut bir mıntıkaya şamildir, ve oralara bir sene sonra girme fırsatını bulan Ermeni yetim ve çetelerin yüreklerinde hasıl olan taze intikam hisleriyle işledikleri cinayetlerdir. Bunların da gayrı insani hareketler olduğu gayet tabiidir. Ancak tarihin bu kısmı esasen Türk kuşaklarına tek taraflı ve izamla anlatılmış olaylardır.
Kitabın her iki kısmında da Ahmet Refik'in haklı olarak tebarüz ettirmek istediği hakikat zamanın İttihat ve Terakki Partisi'nin idaresini ellerinde tutan Enver, Talat ve Cemal Paşalar gibi cahillerin TURANCILIK, HARP ve SÜRGÜN politikaları yüzünden memleketin duçar olduğu muazzam toprak, insan ve servet kayıplarıdır.
Bu kitap o partinin tarihdeki icraatını tasvip eden ve el'an aynı politikayı güdenleri biraz düşündürecektir.
Biz buna inanıyoruz!...

Dr. S. Gedik / Stockholm, Haziran 1979

(....)

Harbin ilk zamanlarında Ermeniler'in muhaberatı, gizli fikirlerini büsbütün meydana koydu. Ekser mektuplarda Türkler'in artık bu harpte mahvolacakları, Ruslar'a elden geldiği kadar yardım edilmesi tavsiye ediliyordu. Nihayet Ermeniler'in Van kıtali askeri hareketlere engel teşkil etmeleri İttihatçılar'ın milli gayeleri için mühim bir fırsat vücude getirdi. **Adil ve kuvvetine güvenilir bir hükümetin böyle bir vaziyet karşısında yapacağı şey, hükümet aleyhine isyanları tahrik edenleri tecziye etmekti. Fakat İttihatçılar Ermenileri imha etmek ve bu suretle Vilayatı Şarkiye meselesini de ortadan kaldırmak istediler.**

Anadolu'nun şark hududunda Ermeniler'in artık yevmi halas geldi zannederek alelacele kıyamı, kıtallere (massacres) mebde teşkil etti. Ermeni, Türk binlerce vatan evladı komitaların ayakları altında çiğnendi. **Harbin bidayetinde Anadolu'ya İstanbul'dan birçok çeteler gönderilmişti. Bu çeteler mahpuslardan çıkarılan katillerden ve hırsızlardan mürekkepti.** Bunlar Harbiye Nezareti meydanında bir hafta talim görürler ve TEŞKİLATI MAHSUSA marifetiyle

Kafkas hududuna gönderilirlerdi. **Ermeni mezaliminde en büyük cinayetleri bu çeteler ika (doing) ettiler.** Mamafih şarki Anadolu'da umumi bir hercümerç hükümferma idi. Burada çeteler ve halk birbirini imha ediyordu, kan gövdeyi götürüyordu. Ermeniler, Ruslar'a iltihak etmişler, Van şehrine hücum ediyorlardı. Hatta Ermeniler'in bu hareketleri Ruslar'ın takdirini celbetmiş, SAZANOF bu meseleye dair resmi beyenatında Van'a taarruz eden Ermeniler'in gayret ve şecaatlerini taktir eylemişti. **Fakat en masum, en bigünah, hiçbir cürümleri olmadığı halde TEHCİR felakeklerine duçar olan Ermeniler, Bursa, Ankara, Eskişehir ve Konya vilayetlerinde yaşayanlardı.**

* * *

Eskişehir'de kimsenin bir şeyden haberi yoktu. Harp felaketi halkı fena halde sarsmıştı. Kafile kafile, yalın ayak şalvarları ve mintanları parça parça, arkalarında alaca esvaplar, asker kafileleri geçiyordu. Anadolu halkı için askerlik mukadder bir vazife idi. Garip Anadolu'nun türkülerinde bile askerliğin elim ayrılıkları terennüm ediliyordu. Trenler dolusu geçen askerin bazen uzaktan garip garip türküleri işitiliyor, bazen trenden kendilerini atarak kaçmak iste-

yen neferlerin parçalandıkları haber alınıyordu. Anadolu'nun güzel ve cazip tabiatı ortasında en zarif ve en bakir bedialar: dereler, ağaçlar, çiçekler, ovalar ve dağlardı. İnsanlar bu güzel manzaraları, sefaletleriyle, perişanlıklarıyla ihlal ediyorladı. Bu güzel yurtlarda yaşayan kimseler, dünyanın en talihsiz mahluklarıydı: bunlar asırlardan beri beşeriyetin refahını görmemiş, insanlığını idrak edememiş, cahil bir hükümet elinde baziçe olmuş mahluklardı. Artık İstanbul erkanını kimse beklemiyordu. Boğazlardan geçme tehlikesi kısmen bertaraf olmuştu. Fakat İstanbul mebusu el'an Eskişehir'den ayrılmıyordu. Bununla beraber vaktini de boş geçirmek istemiyor, arada sırada konferanslar vererek fazıl ve irfanından Anadolu halkını müstefid etmeğe çalışıyordu. Bir akşam bir konferans ilan edildi. Ertesi sabah gidenlerden işitildi: Verilen konferans anasır hakkında imiş!.. Muhterem mebus hıristiyan unsurları Türkler arasında yılanlar ve akreplere teşbih etmiş. O gece para vererek konferans dinlemeğe gelen hıristiyanlar lanetler ederek konferans salonundan çıkmışlar. Ertesi sabah herkes İttihad ve Terakki mebusunun siyasetini takbih (blame) ediyordu. Bu müteassıbane zihniyeti

Anadolu halkı bile kabul etmiyordu. Herkes senelerden beri birlikte çalıştığı komşularından memnundu. Eskişehir'de gayrımüslim unsurlarla Türkler beyninde hiçbir ihtilaf yoktu. Bilakis gayrımüslim unsurları şehrin ümranında (prosperity) hizmet etmişlerdi. Eskişehir'in en güzel sokakları Rumlar'ın ve Ermeniler'in oturdukları caddelerdi.

Bir sabah, Eskişehir istasyonunda memulluk harici (extra ordinary) bir manzara görüldü. O tarihe kadar trenlerden sakat ve alil, yanakları göçmüş, traşlı, ölü benizli, araklarında yırtık bir palto, ellerinde bir parça kuru ekmek, Anadolu'nun talihsiz çocuklarından başka kimsenin çıktığı görülmezdi.

Şimdi çıkanlar, çocuklardan, kadınlardan, ihtiyarlardan, genç kızlardan mürekkep bir kafile idi.

Bu ufak kafile o kadar hazin, o kadar elim bir manzara irae (show) ediyordu ki, yumuk kollarıyla anasının arkasına sarılan, Haziran güneşinin ateşleri altında, aç ve terler içinde boyunlarını bükerek uyuyan yavruların hali yürekler parçalayacak derecede idi.

Acaba hepsi bu kadar mıydı?

"Konya'ya gidecekler" deniyordu: Fakat ceple-

rinde on para şimendifer navlu (fraight) yoktu. Hepsi de fakir, bedbaht köylülerdi. İstasyonda parmaklığın önünde, ihtiyar bir kadın, kucağında sarışın, mavi gözlü beş altı yaşında bir kız, yanında bir erkek çocuğu, boyunlarını bükmüş oturuyorlardı. Sordum: Asker ailesi imiş, babaları askere alınmış, anaları ölmüş, bu iki talihsiz öksüzü kendi büyütüyormuş, kızın adını sordum: Siranuş!

Zavallı masum, elinde bir kuru ekmek, suya batırarak yiyordu. Siranuş'a yiyecek buldurdum, sevdim, okşadım. O günden itibaren aramızda bir samimiyet hasıl oldu. Fakat Siranuş hiç gülmüyordu. Nazarlarında, kaşlarında simasında bir melal, bir teessür vardı. Bu tehcirden, (deportation) bu zulümden, bu itisafkarane hareketten (tiranny) ruhu ezilmişti, masum kalbi kırılmış, mensup olduğum millete karşı kalbinde derin bir kin bağlamış gibi, verdiğim yemişleri gördükçe darılmış gibi, hiç gülmeden, yüzüme bakmadan alıyor, zayıf parmaklarıyla mini mini ağzına götürüyordu.

O gün istasyonda, bu hazin manzara karşısında herkes müteessirdi, ve hepsi de bu kadar zannediliyordu. Gece gelen tren bu zannı kamilen tekzip etti.

Hat boyunca acı bir vevayla koptu, istasyonun ovaya nazır cephesinde ağlamalar ve feryatlar işitiliyordu. Koştum. Ne hazin manzara idi: fener yok, ziya yok, rehber yok, hiçbir şey yoktu. Kucağında çocukları ağlayan kadınlar, perişan sakallarıyla cübbelerini toplayan, yükünü sırtlarına vuran papazlar, kan ter içinde eşyasını çıkarmaya uğraşan, hastalarını, kızlarını, çocuklarını taşıyan analar, fakir, zengin, aç, sefil binlerce aile yük vagonlarından çıkmağa uğraşıyorlardı, çocuklarını analarını, eşyalarını kaybetmemek için gecenin karanlıkları içinde çırpınıyorlardı. Bu manzarayı görmek kabil değildi -gözlerden bilaihtiyar yaşlar dökülüyordu- hiç kimseye yardım etmek mümkün değildi, hiç kimsenin imdadına yetişmek kabil olamıyordu. Zaten edilse de kabul eden yoktu!.. Bu haksız zulüm kalplerinde o kadar derin bir meyusiyet, o derece sarsılmaz bir adavet (hostility) hasıl etmişti ki, en aciz, en biçare, en kimsesiz bir kadına bile yardım etmek istenilse kaşlarını çatıyor, kindar nazarlarla yüzünüze bakıyor, metin kalbi, müteessir ruhuyla felakete, açlığa, ölüme doğru biperva gidiyordu. Trenler birbirini takip ediyordu. Her trenden binlerce aile, binlerce köy halkı çıkıyordu. O

derece ki, gelenlerin Eskişehir'den sevki mümkün değildi. Gitmekten ümitlerini kesenler, istasyon bahçesinde, yol üzerinde yerleşiyorlardı. Bir kaç gün içinde Eskişehir istasyonunun civarı onbinden, yirmibinden ziyade aile ile dolmuştu. Trenle zevk edilmeyen çoluk çocuk, kadın erkek ayakları kanlar içinde, etraflarında birkaç fakir jandarma, karadan gelmişlerdi. Bu manzara pek feci idi. Bu bedbaht aileler nereye gideceklerdi? Kimsenin bildiği yoktu. Şimendifer yarım biletle bile taşımaya razı olmuyordu. Artık hiçbir ümit kalmamıştı. Bir kaç aile babaları, evlatlarını soğuktan muhafaza için çadırlar yapmaya başlamışlardı. Çarşıdan, tanıdıklarından tahtalar ve sırıklar getiriyorlar, kilimlerini ve pırtılarını üzerine örtüyorlar, evlerini bağlarını, bahçelerini bırakan zengin aileler bile geceyi topraklar üzerinde geçiriyorlardı. Artık Eskişehir civarında yirmibin kişiden mürekkep bir ordugah husule gelmişti. Çadırlar arasında sokaklar açılmış, pazarlar kurulmuştu. Gece dağlar kararıyor, Porsuk suyunun çağıltısı medit ve hazin, tepelere aksediyor, bedbaht Ermeniler'in perişan bir halde yattıkları ovalardaki ışıkların sönük lambaları görülüyordu. Bazen bu çadırlar altında birbiri-

ne sarılıp yatan masumların, kalbi teessür ve heyecanlar içinde, en tatlı emel ve saadetini mahvolmuş gören, sabahtan beri ağzına bir lokma ekmek koymadan çadırın bir köşesinde uyuyan zavallı bir kızın sarışın başı, zayıf bir mum ışığı altında parlıyordu.

Eskişehir Ermeniler'i bu manzaradan dilhun oluyorlardı. Fakat ne yapabilirlerdi? En zenginleri birkaç ailenin nakli için aralarında para toplamışlar, kendilerine göre yardımdan geri durmamışlardı. Acaba aynı felaket kendilerinin de başlarına gelmeyecek miydi? Fakat onlar biraz emin gibi görünüyorlardı. Adapazarı'ndan ve civarından gelen Ermeniler'le görüştükleri zaman, haber almışlardı:

Adapazarı'nda bir çok silah bulunmuştu. Fakat Adapazarlılar bu silahların kendilerine evvelce İbrahim Bey tarafından verildiğini, kendilerinin kat'iyyen kabahatsiz olduklarını iddia ediyorlardı. Mamafih her ne suretle olursa olsun oralarda silah çıktığı için kendileri tehcir edilmişler demekti. Eskişehir'de ise Ermeni meselesiyle alakadar olanlar yoktu. Halk ticaretiyle, ziraatiyle meşguldü. Tüfek, bomba, Eskişehir'e uğramamıştı. Pazarda, çarşıda, derede bir tüfek bulunduğu söyleniyordu. Fakat onun da

Eskişehir merkez memurunun marifeti olduğuna hiç şüphe yoktu! Bu herif Eskişehir'in en menhuz (ill omened) siması idi. İttihada intisab eyleyerek rezalette ve külhanbeylikte temayüz edenlerden biriydi. Eskişehir Ermeniler'i tehcir edilmeyeceklerinden emin arada sırada istasyon civarına geliyorlar, milletdaşlarına yardım ediyorlardı.

Artık bütün Ermeniler çadırlar içinde, Eskişehir'e yerleşmişlerdi. Kendilerine hiç tecavüz eden yoktu. Onların en gaddar düşmanları merkez memuru idi. Zaman oluyor, aralarından erkeklerini toplatıyor, ceplerinden paralarını aldırıyordu. Kadınların feryad ve veveylası üzerine istasyon zabitleri erkekleri kurtarıyorlar, merkez memurunu tehtid ederek aldıkları paralarına iade ediyorlardı. Haftalar geçti...

El'an Ermenilerin nakledildiği görülmüyordu. Bir kısmı karadan, (by food) Kütahya'ya sevkedilmişti. Fakat bunlar kasabaya girmemişler, Alayont istasyonunda ikinci bir karargah tesis etmişlerdi. Bu binlerce aileler içinde artık açlık da baş göstermişti... Yiyecek, içecek, para bir şey yoktu. Nihayet eşyalarını satmaya karar verdiler. Bu karar pek feciydi: Eskişehir sokaklarında, istasyon meydanlarında, gelinlik ve

genç kızların göz nuru dökerek, masum kalplerinde tatlı emeller besleyerek ördükleri dantelalarını, ipekli yatak çarşaflarını, özene bezene yaptıkları gelinlik esvaplarını kollarına almışlar, kırmızı çarşaflı kadınlara yok pahasına sattıkları, sokak sokak dolaştıkları görülüyordu. Ne feci haldi! Bu felaketten cahil halk, Eskişehir'in Almanlar'ı ve Rumlar'ı istifade ediyorlardı. Satacak eşyası olmayanlar için dilenmekten başka çare yoktu. Ekseriya, perişan kıyafetli ailelerin, kapı diplerinde oturdukları, boyunlarını bükerek dilendikleri görülüyordu. Açlık gittikçe çoğalıyordu. Soğuk gittikçe şiddetini artırıyordu. Kendilerine çadır yapamayanlar, istasyon civarındaki evlerin duvar diplerine yataklarını sermişler, çoluklarıyla beraber geceyi sokaklarda geçiriyorlardı. İstasyon civarında, sokakta yatan aileler içinde hırçın bir kız vardı. Her sabah başını taratmaz, anasına muttasıl eziyet ederdi. Bir sabah zavallı kadın, aç bi ilaç, kızının başını taramakla meşguldü. Felaket kalbinde büyük bir meyusiyet hasıl etmişti. Çocuğun hırçınlığı ise büsbütün meyusiyetini arttırıyordu. Kız ağlıyor, bağırıyor, biçare kadını bir türlü rahat taramaya bırakmıyordu. Nihayet o kadar müteessir oldu ki, eline bir ma-

kas aldı, kızının saçlarını kesmeye karar verdi, fakat teessüründen elleri titredi, makas hırçın yavrunun derisini de beraber kesti. Çocuğun başından çıkan kanlar bedbaht validenin göya kalbine döküldü, yavrusunun başını elleri içine aldı, öptü, öptü, üzerine kapanarak hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladı...

Bu gibi manzaralar bir değildi. Köylerden verem döşeğinde yatan, ihtizar (agony) halinde bulunan hastalar, alil, mecnun, yarıbelinden aşağısı tutmayan dilenciler bile çıkarılmıştı. Hemen her gün Eskişehir Ermeni mezarlığına önde papaz, arkada birkaç fakir aile, ya çocuklarından birini, ya analarını, ya da ihtiyar babalarını gömüyorlardı. Fakat bu defin sessiz ve sade oluyordu. Ne bir çan sedası, dostlarını topluyor, ne bir ilahi zemzemesi ruhları huşua davet ediyordu. Bu felaket kalpleri yaralıyordu.

Bir gün karı koca iki Ermeni konuşarak gidiyorlardı. İkisi de meyustu. Fakat erkeğin meyusuyeti daha ziyade idi. Kadın zevcini tesselliye çalıştı: Ne yapalım allah büyük. Elbette bizi gözetir, dedi. Erkek birdenbire kızdı, kadına sert nazarla baktı: Hala Allah mı diyorsun? Allah nerede? Allah var mı? Varsa bu ne hal? di-

ye bağırdı. Dereye doğru ilerliyor, yırtık kolunun beziyle gözlerini siliyordu.
Nihayet bir gün meş'um (fatal) bir emir geldi: Eskişehir de tahliye edilecekti. Merkez memuru için gün doğmuştu. O gece, Eskişehir'de matemi bir sükun hasıl oldu. Sokağa kimse çıkamayacaktı. Ortalık karardı. Bir gece evvel sükun ve huzur içinde aydınlanan evlerde bir ölü sükuneti hasıl oldu. Sokak başlarında nöbetçiler bekliyor, evlerde çekiç gürültüleri işitiliyordu. Demek onlar da gideceklerdi. Bir zamanlar pencerelerinin önünde mahçup tavırları, namuskar simaları, afif edalarıyla dikişlerini diken, erkek siması görür görmez başlarını içeri çeken masum kadınlar, genç kızlar, aliller ve ihtiyarlar, bedbaht çocuklar, demek onlar da bu felaket ve ölüm seylabına (torrent) karışacaklardı...
Filhakika öyle oldu. Ertesi gün Eskişehir'in biçare aileleri, ellerinde birer sepet, kollarında paltoları hayvan vagonlarına bindiler. Gözleri yaşlarla dolu, kalpleri müteheyyiç, asırlardan beri sevdikleri, oturdukları, yaşadıkları evlerini, çiçekli bahçelerini, muazzez hatıralarını bıraktılar, Eskişehir'in güzel ufuklarına, kahraman Osman'ın adaletine makus olan tarihi beldeye veda ettiler. Konya ovasını

kuşatan dağlara Pozantı'nın yalçın geçitlerine, Elcezire'nin ateşin çöllerine, açlığa, sefalete, perişanlığa, ölüme doğru gittiler...
Bu masum halkı kurtarmak için hiçbir vesile yok muydu?
Eskişehir'de Alman rahiple görüştüm. İstanbul'a bir telgraf çekmesini hiç olmazsa, Avusturya Sefiri vasıtasıyla, Katolik Ermeniler için olsun müsaade almasını söyledim. Kabul etti. Ertesi gün, İstanbul'dan gelen bir emirde, Katolik Ermeniler'in, asker ailelerinin, şimendifer kampanyasında müsttahdem olanların kalabilecekleri beyan ediliyordu. Bu emir bir çok aileleri kurtardı. Genz ve kibar kızlar adi zamanlarda kendilerine uşaklık bile edemeyen adamlarla kumpanyanın gardıfrenleriyle izdivaç etmeye başladılar. Bu izdivaç canlarını kurtarmak içindi... İçlerinde bir kısmı müslüman olmak istiyor, hükümet kabul etmiyordu.
Artık Eskişehir Ermenileri de çıkartılmıştı. Kıymetdar halıları ve eşyaları kamilen evlerinde idi. Fakat hükümet bunları da muhafazadan acizdi. Sahipsiz kalan evler göya polisler tarafından muhafaza olunuyordu. Halbuki geceleyin halılar ve davarlar kıymettar eşya kamilen çalınıyordu. Aynı hal İzmit ve Adapazarı'n tahliyesi esnasında da vukua gelmiş, eşyalar çalındıktan sonra izi bel-

li edilmemek için evler ateşe verilmişti.
Ermenilerin bu felaketinden en ziyade memnun olan Yahudilerdi. Onlar İzmit'e, Adapazarı'na gidiyor, felaketzede Ermeniler'in eşyasiyle servet teminine çalışıyordu. Eskişehir'de pek mahdut bir miktarda bulunan Yahudilerden biri, birgün yanıma geldi. Ermeniler aleyhinde bulunarak göya yaranmak istedi. Nazarlarını mütecessisane gözlerime dikti:
"Beyefendi çok guzel oldu. Gidiyorlar değil mi? Uğurlar olsun... Neler yapmamışlardıs? Biz Türklere neler yapmamışlardı?" diyor, vatanını seven bir insan edasiyle hissiyatını dökmeğe çalışıyordu. Eskişehir'de bu gibi mürailer pek çoktu. Fakat halkın ekseriyeti bu cinayetlerden dilhundu. Ermeniler tehcir ediliyor, diğer taraftan Türk unsuru kafile kafile ateşe götürülüyordu. Anadolu'nun vasi ovalarında, geniş ve mezru tarlalarında kırık bir boyunduruk parçasından, buzağı haline gelmiş sıska bir çift öküzü, bilmecalane idareye çalışan, yalın ayak, sefil, yüzleri güneşten yanmış çocuklardan başka ziruh görünmüyordu. Geniş ovaların çıplaklığı ortasında bu talihsiz çocuklar, aciz bir mahluk gibi kalıyorlardı. Bir taraftan Ermeniler felakete sevkediliyor, diğer taraftan halk açlıktan öldürülüyordu. Kafile kafile geçen trenlerde

yurtlarını terk eden askerin meyus ve muzdarip sedaları acıklı nağmeler şeklinde aksediyordu. Bazen tren, Anadolu'ya son ve hazin bir veda şeklinde acı bir çığlık koparıyor, bir kaç dakika sonra:

Gesi bağlarında bir tek gülüm var
Ey allahtan korkmaz sana bana ölüm var.
nağmeleri trenin tekerlek uğultularına karışıyordu.
Of... Bu trenlerle gidenler ne bedbaht insanlardı! Onların Ermeniler'den ne farkları vardı? İkisinin de gayeleri bir değil miydi? Çünki ikisinin de gayeleri sefaletti, ölümdü. İkisi de Anadolu'nun iki ucunda ömürlerine, saadetlerine, duygularına nihayet vereceklerdi. Birinin ömrü çöle, öbürünün deniz kenarına kadardı. İstanbul'da bir sabırsızlık hasıl olmuştu.
Aylardan beri sokak ortalarında yaşayan, yaşamak için dilenen Ermeniler'in sefilane bir hayatını bile çok görüyorlardı. İstasyon civarı tahliye edilecekti. Birkaç aydan beri istasyon bahçelerini işgal edenler artık Konya'ya, Pozantı'ya sevkedileceklerdi. Fakat kimse yerinden kımıldamak istemiyordu. Hemen hepsi kani idiler ki, Pozantı'da kendilerini bekleyen müthiş bir kuvvet vardı: Ölüm...

Dağların etrafı, çamlıklar, İttihat hükümetinin İstanbul'dan gönderdiği çetelerle dolu idi.
Halk ölmemek için Eskişehir'de kalmaga razı idi. Hem zavallıların ne kabahatları vardı? İsyanı hazırlayanlar, vaktiyle İttihatçılarla birleşenler, Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihatçıları sükut ettireceği zaman İttihatçılara zahir olanlar, Vilayeti Şarkiyede Ruslar'la birlikte Türk unsurunu imhaya çalışanlar, İttihatçıların kıtaline sebebiyet verenler, binlerce masum Ermeni'nin kanına girenler, komitalar değil miydi? Bu zavallılar köylerinde, bağlarında, bahçelerinde sükun ve rahat içinde çalışıyorlar, bulundukları şehirlerin, zıraatına, ticaretine, ümranına hizmet ediyorlardı.
Şimdi birkaç türedinin cehline, katil komitaların kanlı ihtiraslarına kurban olacaklardı. Türk köylüler birlikte yaşadıkları komşularından son derece memnunlardı. Hatta Adapazarı ile Eskişehir arasında Ermeniler'e meskun köylerin bir çogunda, Türk ahali hükümete müracaat etmişler, mazbatalar vermişler, komşularını kurtarmak için çalışmışlardı. Fakat zalim bir hükümetin kalbinde kendilerinin hiçbir merhamet, hiçbir şefkat hasıl edemiyeceklerini düşünmemişlerdi. Ricalarına ve mazbatalarına hiç kimse ehemmiyet vermemişti.
Nihayet İstanbul'dan emir geldi. Eskişehire mu-

hacirin memurları gönderilmişti. Bütün Ermeniler Konya'ya, Pozantı'ya, Halep Ovaları'na gideceklerdi.

Siranuş'u merak ettim, mini mini yavruyu görmek istedim. Binlerce Ermeni'nin içinden o sarışın, masum, öksüz yavruyu aradım. Nihayet buldum. Büyük anasına yalvardım: *"Bırak bu çocukları, bu felaket geçer, sonra gel, beni burada yine bul"* dedim. İhtiyar kadın yaşlar dolu gözlerini semaya dikti: *"hayır"* dedi, *"hayır efendi sağol. Biz hep gideceğiz, beraber öleceğiz, hem ben onları nasıl taşıyacağım. Yapacağım şey pek sade: yolda evvela onları, sonra kendimi dereye atacağım."*

Kalbim sızladı. Eskişehir kafile kafile, tren tren boşalıyordu. Bu trenler kapalı yük vagonları bile değildi. Kafes şeklinde, her tarafı açık hayvan vagonlarıydı. Muhacirin idaresinden gelen memura: *"bari kapalı vagonlarla gönderin"* dedim. Hiç tavrını bozmadı, lakayıdane bir sesle: *"daha iyi ya, hava alırlar"* cevabını verdi. Bu zavallıların hava almayı değil, artık yaşamaya bile ihtiyaçları kalmamıştı. Bir gün yine bir tren, fakat muntazam ve muhteşem bir tren, bu sefalet kafilesi arasından geçti. Enver Paşa ailesiyle, şevket ve ihtişamı ile İzmir'e gidiyordu. Sabahın sisleri arasında, aç halkı tiz bir ses uykudan uyandırdı. Bir kaç dakika

sonra, İttihatçıların hürriyet kahramanı, elleri cebinde, başı açık, trenin ön tarafına çıkmış, gözleri yüksek ufuklarda, yıldırım gibi geçip gitti. Yerlere serilen, açlıktan ölen bedbaht tebaaya başını bile çevirip bakmaya tenezzül etmedi. Gece gündüz istasyonda müthiş bir faaliyet vardı. Bir akşam zarif bir madam, bir paşa ile beraber trenden çıktı. Salona girdi. Bu felaket manzarası kalbinde derin bir tesir husule getirmişti.

Görüştüm : Matmazel Liman Von Sanders imiş. Cemal Paşa'nın yanından Suriye'den geliyormuş. Teessürümü o da anladı, derhal bu muhaceret kurbanlarına naklı kelam etti: *"Ah ne kadar yazık!"* dedi. Bu yavrulardan, bu masumlardan, bu biçare kadınlardan bilmem ne istiyorlar? Kimler cinayet yapmışsa onları tecziye etsinler. Göya İstanbul'dakiler bunlardan daha az mücrim mi? Asıl kafaları kesilecekler, o Talat, o Enver, o zalim kabine.

Dereler insan gövdeleri, çocuk başları taşıyor. Bu manzara yürekler parçalıyor. Fakat bir gün bunun hesabı sorulmayacak mı? Alman zabitleri hep bu kesilen, bu parçalanan cesetlerin fotografilerini aldılar! Zaten bu zulmü taktir etmemek için çeteci zihniyeti ile malul olmak lazımdı. Almanlar'dan kalpleri insaniyet hisleriyle meshun

(feeling) olanların bu cinayetlerden müntefir olduklarına hiç şüphe yoktu. Fakat resmi Almanya isteseydi, bu kıtale mani olurdu. Sait Halim Paşa İttihad'ın kör bir aletiydi. Enver ve Talat, Almanya'nın sözünden bir adım dışarı çıkmazlardı. Bu cinayetleri kendi kuvvetlerine güvenerek icra etmeleri imkan haricinde idi. Hiç şüphesiz Almanya'nın zaferine güveniyorlar, bu muazzam faciayı Almanya'nın kuvvetiyle, bu masumlar feryadını Almanlar'ın zafer teraneleriyle bastırmak ümidinde bulunuyorlardı. Almanya Anadolu'da kazanacağı menfaatlerle sermest, kurunuvustada bile görülmeyen bu cinayetlere, samit (silent) ve lakayıt, seyirci vaziyetini takınıyordu.

Ermenilerin en ziyade korktukları Pozantı idi. Orada çetelerin hücumu kalplerini titretiyordu. Bunlar hangi çetelerdi? İttihat hükümetinin Turan Siyaseti, İslam İttihadı namına Kafkasya'ya gönderdiği çetelerdi. Hatta bir zamanlar Almanya İmparatoruna İslam alemi namına müracaat eden Ağalar Saltanatı'nda ocak ve izlafiyle temeyyüz eden zorbalar şeyhi Abidullah Efendi de, bu çeteler giderken Efgan Emiri'ne gönderilmemiş miydi? Bu tedbirler ve zulümler hep birer komedya, hep cahilane birer facia idi.

Almanlar, Enver'in Almanya'da bir yüzbaşı kadar

askeri harekatı idare edemeyeceğine vakıflardı. Fakat Türkiye'yi bir müstemleke gibi Alman nüfuzu altına almak için Enver'i alkışlamak, adi bir türediye büyük bir nüfuz vermek Alman satvetini idame için çok bir şey miydi?

Fes meselesinde: Almanya cihan siyasetine geç kalmıştı. Müstemlekeler kamilen paylaşıldı. Almanya için Afrika'da yer kalmadı. Almanya'nın müstemleke ittihaz edeceği yerler, ancak inkiraza mahkum islam devletleridir. Almanya buraları iktisadi müstemlekeleri haline koyacaktır. Bu gayeye vasıl olmak için fes giymek de lazım gelse giyeceğim diyen, Kayzer Wilhelm idi. Binaenaleyh Enver'e telgraf çekmek, Talat'ı Osmanlı diplomatı sıfatı ile selamlamak, menfaat temini için zül addolunamazdı.

Sultan Selim Salis III. Devri'nde Napoleon'un sefiri, General Sebastianide Kabakçı Mustafa'yı aynı emellerle alkışlamamış mıydı? Bir akşam Eskişehir'e Cemal Paşa'dan bir telgrafname geldi. Bu telgrafnamede Çerkez Ahmet'in trenden çıkar çıkmaz tefkifi emrediliyordu. Hayret!.. bunun herhalde mühim bir sebebi olmak lazımdı. Vakıa Cemal Paşa'nın Ermeniler'i himaye ettiği, kendi mıntıkasına giren biçare halkı muhafaza ettiği malumdu. Fakat Çerkez Ahmet'in tefkifi her halde mühim

bir sebebe mebni olmak lazımdı. Çerkez Ahmet İttihat hükümetinin göz bebeği idi. Cavit Bey'in şerefine Zeki Beyi katledenler arasında bu İttihad fedaisi, şimdi neden tefkif ediliyordu? İttihadın sükutu üzerine cinayetle mahkum edildiği halde IO Kanunusani Babı Ali kıtalini muteakıp affolunan bu vatan mücahidi, İttihadın selameti için her fedakarlığı göze aldırmıştı. Hatta cihad arkadaşı Nazım'la beraber son harbı umumide İttihadı İslam namına Kafkas cephelerine kadar kat'ı merahil etmemiş miydi?

Çerkez Ahmet hakiki bir mücahit idi. Maarif nazırı Şükrü Bey yakında onun namı ile de bir sultani veya İptidai mektebi tevsim edecekti. Ocak şairleri zafer ve nusreti için şiirler inşad edecekler, ocak alimleri büyük mücahidin ruhiyatını tetkik eyleyeceklerdi. Şimdi bu tezat nereden ileri geliyordu?

Nihayet o da anlaşıldı:

Çerkez Ahmet, Ermeniler'e karşı arkadaşı Nazım ve Halil ile beraber bir çok fecaatlar ika ettikten sonra, Cemal Paşa'nın mıntıkasına gitmiş, orada yığınlarla Ermenileri görünce hayret etmiş, askerce bir selam ifasından sonra: "Emir buyurun, bir teşkilat yapalım, bunları temizleyelim" demiş. Cemal Paşa razı olmamış. O sırada İstanbul

meb'usu Zohrab Vartkes ve diğer refikleri de İstanbul'dan sürülmüşler ve Haleb'e gelmişler. Ateşin zekası, feyyaz dimağı, hassas ruhuyla milletin saadetini şahsi heveslerine feda eden Zohrab, Cemal Paşa'nın huzuruna çıkmış, kendilerinin Diyarbakır Divanı Harbi'ne gönderileceklerini yana yakıla, ağlaya sızlaya anlatmış. O kadar acı gözyaşları dökmüş ki , Cemal Paşa da rikkate gelmiş, kendilerini muhafaza edeceğini vaadetmiş. İstanbul'a Dahiliye Nazırı Talat'a bir telgraf çekmiş. Bu mesele kapanıncaya kadar Zohrab'ı ve arkadaşlarını ortadan kaybedeceğini, mesele yatışınca meydana çıkaracağını söylemiş. Talat razı olmamış. Diyarbekir'e gitmeleri için ısrar etmiş. Nihayet Cemal Paşa arzusunun hasıl olmadığını görünce Talat'tan gelen telgrafnameyi memurlarına bırakmış. *"Bunu ben hareket ettikten sonra kendilerine gösterin!.."* demiş ve hareket etmiş. Zohrab ve refikleri, müteessir ve dilhun, bir araba ile Diyarbekir'e doğru yola çıkmışlar. Nihayet yolda Çerkez Ahmet'in çetesine rastgelmişler. Çerkez Ahmet bu zavallılar, mütefekkirleri birer hamlede perişan etmiş. Cemal Paşa bunu haber alınca, fena halde kızmış. Çerkez Ahmet'in tefkifini emretmiş. Mesele bundan ibaret imiş. Çerkez Ahmet'i getiren tren geldiği zaman her taraf inzibat altına

alınmıştı. Ahmet esasen Afyon Karahisar'ında tevkif edilmiş, Eskişehir'e tahtelhıfız geliyordu. Trenden uzun boylu, kalpaklı, İttihatçı murahhasların ve valilerin seyahat kıyafetinde, palabıyıklı zayıf yüzlü biri çıktı. Arkasından kadife pantolonlu, esmer, orta boylu biri daha geliyordu. Uzunu Çerkez Ahmet, öteki mülazım Halil'di. Bunlar Teşkilatı Mahsuse marifetiyle gönderilen çete reisleriydi. Hususiyle Halil'in kazası daha büyüktü. Bu mücahit, mebus Sudi Bey'in çetesi Ardahan'a girdiği sırada, o da Artvin'e gitmiş, bu güzel beldede yaşayan mesut Ermeniler'i perişan eylemişti. Bu felaketi daha Ulukışla'da bulunduğum zaman işitmiştim.

Bir Alman gazetesinin muhabiri menfur çeteler cinayetlerinden nefret ediyordu: *"Görseniz"* diyordu, *"ne zalimane hareketlerde bulundular! Lanet olsun, bir daha bu adamlarla yola çıkmağa! Ne islam, ne hıristiyan hiçbir şey tanımıyorlar. Şimdi orada islam islamla çarpışıyor."* Alman gazetesi muhabirinin bu sözleri birer hakikattı.

Üç sene sonra Artvin'e gittiğim zaman bunun ne derece doğru olduğunu gördüm. Zavallı Ermeni kadınları, Türk üniforması gördükleri zaman ezile büzüle duvar diplerine sokuluyorlardı. Cennetten bir nümune olan, güller, çiçekler, meyva ağaç-

ları ile ruha şevk ve sürur veren güzel belde bomboştu. Halil ve avanesi Artvin halkına o kadar zulüm etmişlerdi ki, Ermenilerin teşviki üzerine Rus hükümeti tarafından Sibirya'ya sürülen İsmail Ağa, bu bedbaht halkın çektiklerine dilhun olmuş, Rus ordusunun ricatini müteakıp Ermeniler'i tecavüzden vikaye eylemişti...

Çerkez Ahmet, Ermeni fecaii için mühim bir vesika idi. Bu kanlı hadisenin safhalarını bizzat failinden dinlemek istedim. Çerkez Ahmet'e Vilayeti Şarkiiye'de neler yaptığını sordum.

Çizmeli ayaklarını birbirinin üzerine attı, sigarasının dumanlarını karşısına doğru savurdu: *"Bey birader dedi, şu hal namusuma dokunuyor. Ben bu vatana hizmet ettim. Gidin görün. Van ve havalisini Kabe toprağına döndürdüm. Bugün orada tek bir Ermeniye tesadüf edemezsiniz. Vatana bu kadar hizmet ettim. Sonra o Talat gibi hergeleler İstanbul'da buzlu bira içsinler, beni de böyle tahtelhıfız getirtsinler, yok... bu haysiyetime dokunuyor!"*

Fakat onun bir arkadaşı vardı, kendisi ile beraber Zeki Bey'i öldüren Nazım! Çerkez Ahmet'e Nazım'ı sordum: *"Sus, beybirader. Zavallı şehit oldu"* dedi. Çerkez Ahmet'ten daha fazla malumat almak istiyordum. Peki bu Zohrab filan ne oldular? *"Aaa, duymadınız mı? Hepsini geberttim."* Sigarası-

nın dumanlarını havaya doğru savurdu, sol eliyle bıyıklarını düzelterek sözüne devam etti. *"Halep'ten çıkmışlardı, yolda rast geldik. Derhal arabalarını kuşattım. Gebereceklerini anladılar. Varteks dedi ki: Peki Ahmet Bey bize bunu yapıyorsunuz. Fakat Araplara ne yapacaksınız? Sizden onlar da memnun değiller. O senin bileceğin iş değil kerata, dedim, bir mavzer kurşunuyla beynini patlattım. Sonra Zohrab'ı yakaladım, ayağımın altına aldım. Koca bir taşla kafasını ezdim, ezdim, gebertinceye kadar ezdim."*

Çerkez Ahmet o sabahki trenle İstanbul'a gitmişti. Ahmet'in vürudu (arrival) arkadaşlarını pek mütehayyir ediyordu. Bu haber merkez kumandanı Cevat Bey'le beraber kumandanlık odasında bir şeyler muayene eden pederinin de hayretini mucit olmuştu. Fakat bunda herhalde bir yanlışlık vardı: Çerkez Ahmet Halep'e gidecekti. İki sene evvel izzet ve ikramla, büyük bir mücahit sıfatiyle çete riyasetini deruhte eden Çerkez Ahmet, Merkez Kumandanlığı'na nasıl olurdu da mevkufen getirilebilirdi? İnzibat kumandanı bunu haber aldığı zaman hakikaten şaşırdı, mebhut (exposed) bir halde: *"İçeri gelsin"* dedi. Çerkez Ahmet, elinde sigara, vakur endamı ile kollarını sallayarak içieri girdi. O zaman odada samimi bir sahne

başladı. Yüzbaşı ayaga kalktı. *"Vay kardeşim, Ahmetçiğim, nereden böyle?"* diye koca katili kucaklıyor, Çerkez Ahmet peltek lisaniyle *"azizim bunda bir yanlışlık olacak, fakat bu edepsizlik..."* diyordu. Birkaç hafta sonra haber alındı. Çerkez Ahmet Şam'a gönderilmiş, *"izalesi (elimination) vacip olmakla"* Cemal Paşa tarafından kaydı görülmüştü...

Eskişehir'de katoliklerden ve asker ailelerinden başka Ermeni kalmamıştı. Bir kısmı trenlerle, bir kısmı kafileler halinde karadan (by food) gönderilmişlerdi. İstasyon civarındaki karargahlarda, pırtılardan, paçavralardan, çadır izlerinden başka bir şey görülmüyordu. Fakat İstanbul boş durmuyordu. Tren tren Ermeni mütefekkirleri ve sanatkarları Anadolu'nun hücra köylerine gönderiliyordu. Bir akşam dolu bir tren geldi, istasyona baktım. Bütün tanıdığım ve bildiğim simalardı: Dikran Kelekyan, Püzant Keçyan, Torkomyan... Mütefekkir, vatanperver, ne kadar Ermeni varsa kafile kafile sürülmüştü. Hatta İstanbul'dan bütün Ermeniler'in çıkarılacağı bile söyleniyordu. Zaten sürülmedik, asılmadık kim kalmıştı? Osmanlı tebası göya bu türedilere babalarından miras kalmıştı. Bu mezalime karşı hiç kimse sesini çıkartmıyordu. Halacıyan Efendi yine Ada'da,

müzeyyen köşkünde İttihatçılar'a ziyafet keşide ediyordu. Ermeni mebusları yine meclisi mebusanda Talatlar'a ve avanesine dalkavukluk etmekte devam ediyorlar; Rum, Ermeni ve Yahudi tacirleri intikarda yine Türkler'e rekabet eyliyorlardı. İstanbul'da, bu muazzam cinayeti haklı göstermek için lazım gelen propagandalar tamamen hazırlanmıştı: Ermeniler düşmanla ittifak etmişler, İstanbul'da isyan çıkaracaklar, İttihad rüesasını öldürecekler, boğazı açmağa muvaffak olacaklardı. Bu adi tezvirler ancak açlığını bile idrak edemeyen avam kısmını ikna edebilirlerdi. Keşke Ermeniler İttihad rüesasını devirmeye muvaffak olsalardı, o zaman Türkiye'yi de, Türkleri de türediler tahakkümünden halas etmiş olurlar, Türklerin ebedi minnettarlığını kazanırlardı!

Ermeniler'in İstiklal ve halas gayeleri düşünülecek olursa, böyle bir hareket onların bütün emellerini ziru zevir edebilirdi. Çünki İttihat rüesasının sükutu memlekette itilaf ve sulh taraftarları bir fırkanın resükara geçmesine sebebiyet verir, o zaman Alman çemberinden kurtulmak kabil olursa İngilizlerle uzlaşılır, Türkiye daha muvafık vaziyet iktisap ederdi. Alman çemberinden kurtulmak kabil olmadığı taktirde, harbe devam edilir, fakat hiç olmazsa İttihad türedilerinin zulümleri-

ne nihayet verilmiş olurdu.
Binaenaleyh Ermeniler'e isnat edilen bu teşebbüste hiç bir mantık tasavvur etmek kabil değildi. Halbuki tehcir meselesi, hakikatta, Vilayatı Şarkiye'deki Ermeniler'in kopardıkları isyan ve kıtalin feci ve son bir mukabelesiydi, ve bunu teşçi (encourage) eden de Almanlar'ın müselsel zaferleriydi.
Tehcir mezalimine Eskişehir'de halktan iştirak edenler yoktu. Ermeniler'in en çok zulüm gördükleri, bazı memurlar, jandarmalar ve polislerdi. Pek çok yerlerde, muvazzaf ordu zabıtanı bu kanlı icraatle ellerini bulaştırmamıştı. Ahali müteessirdi. Hususiyle Garbi Anadolu vilayetlerinde yapılan icraat, o vilayetlerdeki valilerin kabiliyetlerine, cinai istidatlarına göre idi. Eskişehir'de ölenler, Talat'ın zalimane icraatına, tehcir beliyyesiyle (missfortune) kurban olanlardı. Burada ahaliden, jandarmadan, hatta polisten hiçbir kimse insan öldürmemişti. En elim faciaların, Bursa'da ve bilhassa Ankara'da ika edildiği söyleniyordu. Ankara'dan gelenler müteessirane bir lisanla anlatıyorlardı: Evvela abluka edilmiş, yüzlerce Ermeni ailesi arabalara doldurularak derelere dökülmüştü. Birçok kadınlar bu feci cinayetler karşısında tecennüm etmişlerdi. Ermeni zenginlerinin evleri

satın alınmış, takrir verilmez paralar zorla, zulüm ile istirdat olunmuştu. Bu fecaatleri duyup da müteessir olmamak kabil değildi. Bunun birgün hesabı sorulacağı muhakkaktı. Bu hareket beşeriyet namına bir cinayetti.

Hiçbir hükumet, hiçbir devirde, bu derece gaddarane bir cinayet ika etmemişti. Ermenilerin kanlı bir suretle tehciri memleketi mühim bir uzuvdan mahrum etmekti. Hatta bu elim icraatı müteakıp Eskişehir'de değirmenler durmuş, halk ekmeksiz kalmak tehlikesine uğramıştı. Çünkü memlekette her sanat, unsurların kabiliyetlerine ve istidatlarına göre inkisam etmişti.

İstasyon civarına, Porsuk sahillerine gittim. Hazin bir sonbahar yaprakları döküyor, çiçekleri soluruyordu. Çarşı boyunda kaplıcaların taş binaları, Kahraman Osman'ın, Genç Orhan'ın adaletine ve şefkatine şahit, iki tarihi abide gibi yükseliyordu. Ne feci tezattı?

Bir zamanlar Osmangazi burada, yine bir Pazar yerinde Bilecik'li bir hıristiyanın hakkını gaspa çalışan Germiyanlı bir Türk'ü tedibetmiş, adalete ve hakka karşı muhabbetini isbat eylemişti. Şimdi aynı şehirde evler ve yurtlar gasp ediliyor, çoluklar ve çocuklar dağ başlarına atılıyordu. Eskişehir'in faal namuskar, vakur halkı işleriyle meşgul-

dü. Bu zalim hükumetin kahrına bir zamanlar onlar da uğramışlar, içlerinden fedakar simalar ömürlerini Sinop zındanlarında geçirmişlerdi. Kalpleri hürriyet aşkıyla çarpan, İttihad'ın zulmüne karşı vicdanen isyan eden Eskişehir evlatları bu faziletleriyle iftihar edebilirlerdi. Gözlerim, bahtiyar şimendifer yoluna, mor dağlara nihayetlenen ağaçları sararmış kırlarda inhitaf etti. Bir zamanlar burada, soğukta gecenin karanlıkları içinde yatan, uyuyan, ağlayan, korkunç rüyalar gören aileleri düşündüm. Şimdi kim bilir nerelerde, hangi dağda, hangi çetenin gaddar pençelerinde kurban olmuşlardı?..
Zavallı Siranuş, güzel masum, sen nerelerdesin?...

* Aynı başlıklı kitabın Osmanlıca baskısında yer alan önsözünü aynen ilginize sunarken, içeriğini Siranuş'un öyküsünü aktaran bölümle sınırlandırıyoruz.

TEHCİR TÜRKÜLERİ

Derleyen : Prof.Dr. Verjine Svazlian

Hey camlar camlar, al açık camlar!
Her güneş vurunca sakız damlar,
Of of Adana ırmağı lesilan kanlar
İşte geldim sana kıyma Adana
Of of işte gördüm kıyma çocuklara

Pencereden yel geliyor
Bak dışarı kim geliyor
Deste-deste gül geliyor
Ölüm bana zor geliyor
Uyan sultan zalim uyan!
Kan ağlıyor cümle cihan!

Ulan gavur doğru söyle:
Senin martin var imiş?
Hayır efendim iftiradir:
Bilmem görmedim
Bilmem görmedim

Ulan gavur doğru söyle:
Sen Serop Paşa'yı tanırsın?
Hayır efendim iftiradir:
Bilmem görmedim
Bilmem görmedim
Ana uyandır beni gideyim talime
Aynalı martin alayım elime
Gitmeğe doğru vatan yoluna
Buna ölüm yolu derlen
Allah saklasın
Ermeniler çoktur derler
Allah kurtarsın

Odalar yaptırdım bir uçtan bir uca
İçinde yatmadım bir gün bir gece
Tivenkim çadırda asılı kaldı

Cehizim sandıkta basılı kaldı
Konma bülbül konma mezartaşıma
Şu gençlikte neler geldi başıma
Kıyma Çerkez kıyma tatlı canıma
Yeni nişanlım var karalar bağlar

Tuzlu olur Stanbulun fıstığı
Taştan olur Ermeni'nin yastığı
Kör olasın şu meydanın dostluğu

Aldılar nazlı yarim duyan ağlasın
Aman aman mayrık

Haniya da benim tuz ekmeği yiyenler
“ehbap ölmeden ben ölürüm”

Mapushanede üstümüze damlıyor
Aman da baş üstüne ağlıyor
Becara nişanlım karalar bağlıyor
Varın söyleyin anama damda yatmasın
Toros oğlum gelir diye
Yola bakmasın

Anama söyleyin boğcam açmasın
Çuha şalvarıma uçkur dakmasın
Gayrı ben sılama varamaz oldum.
Uskuhi nişanlımı göremez oldum,
Daracık sokaktan geçirmez

Kör olasın sen Enver Paşa!
Ermeni cahel kalmadı,
Gitti gül gitti bülbül
Ne diyelim
İster ağla ister gül ne diyelim

Sürgünlük çıktı. Köy boşandı
Benim kıymetli malım Türklere kaldı,
Çoluk çocuk yolcu olduk,
Alan talanı başladı.

Zatik-Kiraki çadır söktüler,
Bütün Ermeniler'i çöle döktüler,
Keçi gibi Ermenileri kestiler,
Dininin uğruna ölen Ermeni!

Ağaçlardan kuş uçtu
Yandı yürek tutuştu
Yanma yüreğim yanma
Bu ayrılık bize düştü
Bu muhacirlik bize düştü.

Bu Der Zor'luk bize düştü
Der Zor çölünde bürüdü duman

Amanın yaman hallerim yaman
İnsan ve yeşil boyandı kana
Dininin uğruna ölen Ermeni

Der Zor gidersem gelemem belki
Ne ekmek, ne su olurum belki

Der Zor varmadan Ermeni
Muhaciri oturmuş
Höngür höngür ağlıyor

Der Zor çölünde üç ağaç incir
Elimde kelepçe boynumda zincir
Zincir kımıldadıkça yüreğim incir
Dininin uğruna ölen Ermeni

Der Zor çölünde bitmedi yeşil
Kurşuna düzdüler ellibin kişi
Meraktan döküldü milletin dişi
Dininin uğruna ölen Ermeni

Der Zor çölünde bürüdü duman
Amanim yaman hallerim yaman
İnsan ve yeşil boyandı kana
Dininin uğruna ölen Ermeni

Der Zor çölünde çürüdüm kaldım
Kargalara tahin oldum kaldım
Oy anam, oy anam halimiz yaman
Der zor çöllerinde kaldığım zaman

Der Zor çölünde yaralı çoktur
Gelme doktor gelme çaresi yoktur

Allahtan başka kimsemiz yoktur
Dininin uğruna ölen Ermeni

Çıka çıka çıktım yokuş başına
Neler geldi Ermenilerin başına
Hizor allah, hizor yetiş
Ermeni milletini kurtar geçir

Sabahtan çıktım güneş parlıyor
Osmanlı askeri silah yağlıyor
Ermeniye baktım yaman ağlıyor
Dininin uğruna ölen Ermeni

Der Zor'un içinde naneler biter
Gebelerin kokusu dünyaya yeter
Bu sürgünlük bize ölümden beter
Dininin uğruna ölen Ermeni

Der Zor'un içinde zincirli kuyu
Ermeniler içtiler zehirli suyu

Der Zor çölünde bir sıra mışmış
Ermeni muhaciri tifoya düşmüş
Oy anam oy anam halimiz yaman
Der Zor çölüne bulduğum zaman

Der Zor çölünde uzanmış yatmış
Kellesi yoktur ki yüzüne bakayım

Der Zor varınca koptu kıyamet
Bu tadar muhacir kime emanet
Ermeniye baktım yaman ağlıyor
Dininin uğruna ölen Ermeni

Der Zor dedikleri büyük kasaba
Kesilen kelleler gelmez hesaba
Osmanlı efratı dönmüş kasaba
Dininin uğruna ölen Ermeni

Gide gide gitmez oldu dizlerim
Agla agla görmez oldu gözlerim
Amanım yaman halim pek yaman
Der Zor çölünde kaldığım zaman

Şu dağın ardında ermeni kızı var
Gidin bakın çantasında nesi var
Güzel gözleri var
Sırma saçları var

Sabahtan kalktım kapı kapalı
Binbaşı geliyor eli zopalı
Uğruna bırakmış kör ve topalı

Dininin ugruna ölen Ermeni

Der Zor geldi bir Şekir Paşa
Atını bagladı delikli taşa
Ermeni sıgmadı dag ilan taşa
Dininin ugruna ölen Ermeni

Sabahtan çıktım çantama baktım
Aglaya sızlaya boynuma degdim
Malımı mülkümü devlete sattım
Haslıgım tükendi evladem sattım

Yol ver Habur yol ver geçeyim çölü
Evladım cıs çıplak arabın koyu

Türkler başladı evlad kaçmaya
Analar kıymadı kuzu öpmeye
Baktım ki gizlice aglıyor yaman
Dininin ugruna ölen Ermeni

Hayatın çeşmesi buz gibi akar
Türk bacıları çadırdan bakar
Ermeni geliyor elleri bagla
Analar aglıyor çocugum deyi
Gelinler aglıyor kocam deyi
Kızlar aglıyor namusum deyi

Der Zor köprüsü dardır geçilmez
Kan olmuş sular bir tas içilmez
Anadan babadan vaz geçilmez
Dininin uğruna ölen Ermeni

Der Zor çölünde şaşırdım kaldım
Yitirdim anamı yitirdim babamı
Vay anam vay anam halimiz yaman
Der Zor çölünde kaldığım zaman

Yeşil kurban olayım geçen günlere
Mayrik
Kırıldı kanatlarım kaldım çölünde
Mayrik

Anasız babasız mayrik
Düştüm diyar gurbette mayrik
Ya ben ağlamasam mayrik
Kimler ağlasın mayrik

Giden giden Ermeni kızlar
Bir gün ölüm bize düşer
Düşmana avrat olmamaya
Yepratin fırtınanın içinde ölüm bulayım

Der Zor çölleri taşlıdır geçilmez
Yeprat getirin sular acıdır
Bir tas içilmez
Ermeni kan ile su da içilmez

Su muhacirlik icat eden
Cennet yüzü görmesin

Su sürgünlük icat eden
Cehennem yoluna kurban olsun

Atım bağladım delikli taşa
Kör olasın sen Enver Paşa
Sen öleyisin geberesin
Sen Talat Paşa
Ermenileri dağıttın dağlara taşa

Osmanlının askerleri
Musa dağının yiğitleri

Urfa büyük ayrılmaz
Dibi gayim dağılmaz
Urfanın yiğitleri
Hiçbir yere bulunmaz

Maraşta Maraş derler yaman yaman

Maraş bu nasıl Maraş derler
Maraşım içinde kilise yanar
Kilise içinde Ermeni yanar

Dogan beyde geldi girdi Hacına
Yazık oldu sana Koca Hacın
Orada kapıştı epeyi bizim malımız
Ayak altında gitti bizim namusumuz

Karadeniz fırtına
Al pırtımı sırtına
Mayri düşman geliyor
Kızın kalmış yoluna

MAHKEME KARARLARI

DİVANI HARBİ ORFİ
İTTİHAD VE TERAKKî CEMİYETİ KATİBİ MES'ULLERİNİN MUHAKEMESİ
(Muhakeme zabit ceridesi)

KARARNAME

İnfisahını ilân eden (İttihad ve Terakki) cemiyetinin reisi umumisi Sait Halim Paşa ile meclisi umumisinin azayi tabiiyesinden olan Talat, Enver, Cemal, İbrahim, Şükrü, Halil ve Ahmet Nesimi ve katibi umumisi Midhat Şükrü ve merkezi umumisi azasından İstanbul murahhasi Kemal ve Ziya Gök Alp, Dr. Rüsuhi, Küçük Talat ve yine merkezi umumi azasından olup Teşkilatı Mahsuseye memur olan Dr. Bahaeddin Şakir, Dr. Nazım, Atif, Rıza ve Teşkilati mezkûre encümen idaresine dahil olan Emniyeti umumiye

müdürü esbakı Aziz ve merkez kumandanı sabı kı Cevat beyler hakkında icra kılınan tahkikatı mütezemmin evrakı istintakiye ve teferruatiyla Divani Harbi Örfi Müddeyiumumuliğinin balada mestur iddianamesi mutalea ve tetkik olundu. Mezkûr iddianamede İttihad ve Terakki Cemiyeti biri programa ve nizamnamei-dahiliyyeye müstenit zahiri ve aḷeni, diğeri talimati-şifahiye ve mahremaneye mebni mestur ve gizli iki mahiyeti-mütezaddi cami olup delail ve beraheyni mevcuda meddasından (kavram) şahsiyeti manevisinin bir silsileyi kıt'al ve garat (yağma) ve suistimalat ile maznun aleyh bulunduğu ve icraat vakasından mütevellit mes'uliyyeti kanunuyi mütahammil olması cemiyetler kanunu ahkâmi sarihasiyle müveyyit olan cemiyyeti mezkûrenin balada isimleri mezkûr rüesayı-mühimme ve erkani-müteneffizesinin (nüfus sahibi) mabihilmaznuniyeti izah ve kendilerine isnad olunan cürümler bast ve temhid edilmekte vaz'an cümle 1330 senesi Temmuzunda Rüesayi cemiyetle bilistişare ilân olan seferberlik üzerine cemiyetin nüfuz sahibi erkânından olup firarlarından dolayı silki (meslek) askeriyeden matrud Enver ve Cemal ve keza firari Talat beylerle refikası Avrupanın meşgul olduğu harbi-umumiden bilistifa-

de iz'ani iktidar ve adil ve dad ve hükümet refetiyle hallolunması icab eden muallak mes'eleleri ve gavaili mazereyi herkese ibraz şiddet ve her tarafa ilka'i dehşetle hal ve fasıl sevdasına düşerek mukadderatı millet üzerinde tahvilatı-azime ve teşvişatı binihayeyi müntic ef'al ve icraati vahimeye cür'et ve siyretę, amali milliyeyi tatmin maksadıyla ve hakikatta ise bir gaileyi azimi ihdas ile sedayı milleti susturmak ve bu fırsattan bilistifade icrayı tahakküm ve tagallüp iddiharı-servet (toplama) ve sâman etmek emniyesiyle hareket eyledikleri ve harbi umumiye iştiraki bir takım hileler ve desayis (gizli hileler) istimali ile emrivaki haline getirdikten sonra tatbiki-menviyata bilibtidar, harekâtı harbiye sıralarında gizli maksatlarını mevkii fiile isal arzıyla hususi ve mahvi komitecisine ef'al ve harekatiyle iştiğal etmek ve hapishanelerden tahliye ettirdikleri mücrimin kafilelerini harekatı cinayetkâranelerine esaslar hazırlamak ve bunlara emirler ve talimat vermek ve bütün bu fiili harekâtı hafiye ile İstanbul'da iştiğal etmek üzere TEŞKİLATI MAHSUSE namı altında vücude getirdikleri bir komiteden emniyeti-umumiye müdürü esbakı Aziz ve merkezi umumi azasından Atıf ve Dr. Nazım beyler adeta merkezi erkâni-harpliğini ve merkez ku-

mandanı Cevat bey dahi onlar tarafından ittihaz olunan mukarreratın tasdik ve tatbikini ifa edip istihdam eyledikleri eşhasa külliyetli paralar tevzi ve manatiki muhtefiye (gizli) sevk-ve-azm ve Dr Bahaeddin Şakir gibi rüesasına şifre miftahları (anahtar) verip emirlerine otomobiller, mebzulen nakit para ve levazımı tahribiye tevdi ve tahsis eylemiş. Ve bu vechile İttihad ve Terakki cemiyeti rüesasının maksatlarını gizli bir usul dairesinde tenfiz ve icraya koyulmuş oldukları dermeyan olunmaktadır.

Bu komitenin taşraya dağıttığı efradından bazıları reislerinin telkin ve işaretleri ve ahir mahallerin İttihad ve Terakki murahhaslarıyla cemiyete intifa arzıyla muti ve münkad bazi memurlara saikayi safvet veya ilcayi cehaletle onlara iltihak eden miktarı pek az bazı şahıslardan delalet ve muavenetle taklili nufüz, nehbi emval ve nukudu ihrak, mebani ve ecsad (cesetler), hetki ırz, ve ezafezaihini ika eyledikleri bu mesaibe hedef olanlar bila tefriki cins ve mezheb ve ibnayi memleket olup, bu meyanda mağdunların mühim kısmı gerçi Ermeniler ise de kısmı külliyesinde anasırı-saire ve bilhassa her vakit ve yerde Türkler olduğu cümleyi müddeayattandır. İş bu tahkikatın mevzuu olan maddeyi-muayene Er-

meniler'in tehciri esnasında muhtelif zaman ve mahallerde vukua getirilen ve her birinin failleri haklarında başkaca takibatı kanuniye icra kılınmakta olan fecayin mevzii ve münferit vakayiden ibaret olmayıp mezkûr elesami zevattan mürekkep bir kuvvei-müddehidei-merkeziye tarafından tertip ve icraatinin şifahi ve gizli emirler ve talimat ifası suretiyle temin ve idare edilmiş olması mahiyetindedir ki neticeyi tetkikatı müsir deliller ve kanıtlar ve tahriri beyanatlar ve muteber vesikalar berveçhi-zir (aşağıda) derc ve telfik olunur. Şöyle ki:

İttihad ve Terakki reislerinin (TEŞKİLATI MAHSUSE) ünvani altında bidayette harbe iştirak etmek işa'asiyle (haber) vûcuda getirdikleri ve fakat bilahere iddianamede bast ve tezkar olunduğu üzere harekât ve icraat cürmiyle iştigal ettirdikleri gizli şebeke encümen idaresi merkezi umumisi azasından Dr. Nazim, Behaeddin Şakir, Atif, Riza ve Emniyeti Umumiye sabık müdürü Aziz beylerden mürekkep olup, bunlardan Bahaeddin Şakir Bey'in merkezi Erzurum olmak üzere Şark vilayetlerindeki kuvvetlerin kumandasına gittiği ve Rıza Bey'in de Trabzon havalisinde dolaştığı esnada İstanbul'da Aziz, Atıf ve Nazım Bey'lerin icrayi faaliyet eyledikleri ve Merkez ku-

mandanı Cevad Bey'in dahi mukarreratı müttahizalarının tasdik ve tatbik vazifesinde bulunduğu. (tertip No: I0, vesikaI)
Bahaeddin Şakir Be'ye hitaben No: 150 kararı muhtevi (Galatalı Halil'in techizatı matluptur. Emanet postahaneden istirdad edilecek, icabında ahaliye verileceğinin tebliği) ibaresini ve zeyrinde (Aziz, Atıf, Nazım) zati imzalarını havi ve altında (muvafıktır-Cevad) tasdik ve imzasını ve daha altında (Esbabı hiyanet para toplamak) ibaresini şamil olan varaka ile sabittir. Bu kararnamenin merbutu varaka ise keyfiyetin (Artvinde, Bahaeddin Şakir beye bizzat hal olunacaktır) işaretiyle (A. Cevad) imzasiyle şifreli telgrafla emir ve iş'ar olunduğunu irae eder.
Teşkilati mahsusede firari ENVER Bey'in amucasi HALİL paşanın da Merkez kumandanlığı zamanında dahil bulunduğuna ve Teşkilati mezkûrenin İttihad ve Terakki Cemiyeti'yle irtibatına (tertip No: I0, vesika 4) Mithat Şükrü beye hitaben yazılan (Halil, Nazım, Atif, Aziz) imzalarini havi ve 59 No:lu tezkere delil ve bu uğurda serkerde toplamak ve tedariki ve mahpusları tahliye ettirdiklerinde mumailleyh HALİL Bey'in İzmit mutasarrıflığına gönderilen 67 No:lu telgrafı bürhandır (delil).

Teşkilatı Mahsuseye mevaddi-tahribiye verildiğini mumailleyh Halil Bey'in Harbiye Dairesi Müdüriyetine 68 No:lu I6-Teşrini sani-1330 (I6/Novembre-1914) tarihinde yazdığı tezkere göstermekte ve buna benzer vesikalara Teşkilati-Mahsusanın evrakı mütebakiyesi meyanında tesadüf edilmekte. Bununla beraber vakaların tetkikinden bu daireye ait evraktan mühim bir kısmının ve merkezi-umuminin bütün evrak ve defterlerinin aşırıldığı anlaşılmakta ve hatta Emniyeti Umumiye Müdürü esbakı Aziz Bey'in, Talat Bey'in istifasından evvel daireden aldığı malûmat ve mühim muharebata dair dosyaları infisalinden sonra iade etmedğ Dahiliye Nezareti Celilesinin tezkeresi münderecati ve şehadeti mazbuta delaletiyle sübut bulunmakta. (Tertip No: 31).

İ'lâni harpdan hayli müddet evvel harekâti harbiyeye niyet olunduğu ve bunun cemiyete kasd ve arzu olunduğu I7/Ağustos-330 tarihinde kâtibi umumi Midhat Şükrü bey imzasıyla ve Erzurum Valisi vasitasiyla Bahaeddin Şakir beye olan iş'ardan istidlal olunmaktadır.

Diyarbekirde ika edilen kital ve fecain firarî Talat Bey'in i'mal ve teşvikiyle veyledildiği (tertip 8, vesika I). DER-ZOR mutasarrifi ALİ SUAD

Bey'in mumaileyh Talat beye çekilip müncereca-ti Vali ve Yaveriyle komiser Memduhun idamen tecziyeleri vücubuna dair olan şifreli telegrafna-menin (HIFZ) işaretiyle iptali teyid eder.
Dahiliye nezareti kalemi-mahsus müdürü İHSAN bey Kilis kaymakamı iken Dersaadetten Halebe gönderilen ABDULAHAD-NURİ Bey'in tehcirin imha maksadına müstenit bulunduğunu ve -(ben Talat beyle temas ettim, imha emirlerini bizzat aldım. Memleketin selâmeti bundadır)- di-yerek kendiside iknaa çalıştığını ilan eylemekte-dir. (evrak'i istinadiye s. I5)
Bursa katibi mes'ulü Dr. Midhat Bey'in BOLU kâtibi-mes'ulü iken Kangırıdan Bolu mutasarrıf-lığına Ankara vilayetinden teb'id olunan Ermeni-ler'in yekûnu altmışbirbine (6I 000) balig oldu-ğunu ve vilayeti ahali'i Islamisinin bu münase-betle İttihad ve Terakki ile onun zade'i meşru'u olan hükümete perestij ettiklerini ve bu tesirin senelerce payidar olacağını binaenaleyh bu ley-hinde saadeti atiyasini temin için ayni harekata imtisalin mucibi fevâid olacağına dair servis çek-tiği mutasarrıf Müfid Bey'in 11/Eylul-331 tarihle Dahiliye nezaretine olan şifreli telgrafnamesinde muharrirdirki, (tertip 8, vesika 2)
Bununla BOLU gibi darülharekâttan madut ol-

mayan bir mahalde TEHCİR'in ne tedbiri askerî ve ne de tedbiri inzibati cûmlesinden olmayup Cemiyet'in emel ve arzusundan münbais ve Midhat beye merca'inden mülhem olduğunu anlatmaktadır. Kısa bir müddetle Kangırıda bulunan bu zatin Ankara vilayeti halkının hissiyeti umumiyesini uzaktan öğrenemiyeceğini bedihi ve bulunduğu vilayet ahalisinin hissiyatına âgâh olması daha sehil ve tabii idi. Halbuki Kangırının merbut bulunduğu Kastamonu Müslümanlarının mahiyetleri haricindeki vekayiinefretle yad ve telakki eyledikleri hatta bir gün memleketin Müftisiyle meşayih ve eşrafından bir cemm gafirin Vali REŞİD Paşaya aynen şu sözleri (Civar vilâyetlerden Ermenileri mezbahaya sevkeder gibi çoluk-çocuklarıyla beraber dağ başlarına çıkarak katlediyorlarmış, biz memleketimizde böyle şey istemeyiz. Gazebi Allahtan korkarız. Kefar ile hükümet payidar olur. Zulüm ile payidar olmaz. Aman rica ederiz bizim vilayette böyle bir muamele yapılmasın!) dedikleri ve Vali'i müşarünleyh canibinden böyle bir hâle kat'iyyen meydan verilmeyeceği beyan ve temin edilmesi üzerine meserretlerinden gözleri yaşararak gittiklerini ikinci merbutun 15-ci beyanatı tahririye ile müeyyitdir.

Teşkilâti mahsusanın ve ona merbut bazı jandarmaların Erzurum Vilayeti mülkahatinda Ermenilere olan teaddiyat ve tecavüzatını tevzih eden vali Tahsin beyefendinin I5 Temmuz-1915 tarihli şifreli telgrafnamesi: (Faik namında bir mülazimin Arabyan'ın dört kızını aldığını ve mülazim Kâmil efendininde I863 Lira ve 35 yük eşya ve pek çok mücevherat çaldığını, para ve kadın rezaletinin pek hacalet (utanma) mertlige muhalif olduğunu ve bu hallere hatime (son) ve bilhassa Teşkilâti mahsuse namı altında türeyen çetelere her taraftan nihayet verilmesi! ve Mamuretul-Aziz (Harput) valisi bütün yollar kadın ve çocuk cenazeleriyle doludur, defnetmeye yetişemiyoruz diyor.

Mertligimizi, milli tarihimizi muhafaza etsek eyi olur cümleleri muhtevidir. (Tertip 8, vesika 4)

İşbu telgrafnamenin Meclisi-Mebusanın beşinci şubesinde firari Talat beye ait evrak meyanında bulunması DER-ZOR mutasarrıfı Ali Suat Bey'in balada zikri şifreli telgrafname-i mühimmasinin keyfiyet ve maksadı hıfz ve iptalini te'yid etmektedir.

Erzurum Teşkilati-mahsusa reisi Bahaeddin Şakir bey imzasıyla Mamuretul-Aziz Valisi Sabit beye- Nazim beye ait olmak üzere çekilen ve fotog-

rafisi 9cu tertipte bulunan şifreli telgrafin münderece (oradan sevkedilen Ermeniler tasfiye olunuyor mu? nef'i ve tagrip olunduğunu bildirdiğiniz eşhasi mazarra imha ediliyor mu? Yoksa yalnızca sevk ve azimetmi olunuyor? Vazihen bildiriniz kardeşim) suretindedir ki mumailleyh Resneli Nazim Bey'in o sırada Mamuretül-Aziz İttihad ve Terakki müfettişliğinde ve elyövm hali firarda bulunması Teşkilatı mahsusenin imza vazifesiyle meşgul olarak cemiyetle irtibatı müekked vesaiktendir.

Samsun kâtibi mes'ulu Rüşdi imzasiyle İttihad ve Terakki merkez umumisine çekilip Midhat Şükrü bey tarafından Teşkılatı mahsuseye memur Dr Nazima I6/Kânunevvel-I914 tarihinde havale edilen telgrafname dahi (5ci çete olarak Tufan ağa kumandasiyla ellibeş kişilik bir çetenin yola çikarıldığını) mübeyyin olması Teşkilat Mahsuse ile Cemiyetin irtibat ve münasebetini ve cemiyetin şubelerinde ötedenberi çeteler tertibiyle iştigal ettiklerini müsevvirdir. Yine bu müveyyit, (Balikesir İttihad ve Terakki Müfettişi Musa) imzasiyla 20/November-I914 tarihli Midhat Şükrü beye yollanan ve Dr Nazima muhavvel mektup münderecati ayrica Dahiyliye Nezaretiyle cemiyetin bu çetelerle meşgul olduklarını irae

eder. Keza Bursa murahhaslığının I9/December-I914 tarihli merkezi umumiye tahriratı canilerin, şakilerin Teşkilatı mahsusaya kayıtlı olacaklarını bildirir. Gerçi iş bu çetelerin bi-daveti seferberde harbe iştirak ettirileceği işaga ve erbabı hulus ve safvet iknaya gayret edilmiş ise de bilahere kısmen balada zikir ve itiyam olunduğu veçhile tehcire tabi tutulan kafilelerin katli ve ifnasi hususunda istihdam kılındıkları ol baptaki deliller ve berahini vesaikin heyeti umumiyesinden müsteban olmaktadır.

Taktillerin Talat ve Cemal ve Enver beylerin emir ve vukufları altında cereyanı (tertip II), biri 2I/Temmuz-I915 tarihli Diyarbekir ve Mamuretülaziz, Urfa ve Der-Zor Vali ve Mutasarrıflarına yollarda kalan emvat (ölüler) defnettirilerek cesedlerin dere ve göl ve nehirlere attırılmaması ve yollarda terk ettikleri eşyanın yakılması hakkındaki Talat Bey'in şifreli telgrafı ve dördüncü Ordu kumandanı CEMAL Bey'in Diyarbekir valisine (müstacel) ve zata mahsustur işaret ve I/Temmuz I915 tarihli telgrafında FIRAT nehrinin cenubuna doğru sürüklediği cesedlerin harekati isyanda maktul düşen Ermenilerin cesedleri olması muhtemel bulunduğundan bahisle bunların mahallerinde defnettirilmesi, meydanda ceset bı-

rakılmaması lüzumu beyan olunmaktadır. (Tertip II vesika 3) Cevaben mumaileyh cemal beye çekilen 3/Temmuz-I915 tarihli ve (zata mahsustur) işaretini havi şifreli telgrafnamede (Firat vilayetimizle pek az münasebettardır, sürüklenen cesedlerin Erzurum, mamuretulaziz cihetlerinden gelmeleri muhtemeldir. Burada harekâti isyanda maktul düşenlerin ya metruk ve derin mağaralara atılmaları yahut ekseriyetle yapıldığı veçhile ihrakları suretiyle muamele yapılmakta ve definleri bile pek müstesnadır denilmektedir. DER-ZOR mutasarrıfı esbaki Ali Suad bey livayi mezkûreye sevkedilen Ermenilerin akibetleri hakkında malumat vermekte ve hatta TASVİRİ-EFKÂR Gazetesi muharrirliğinde bulunmuş olan HALEP'te ajans telgrafları tabi'i (êditeur) AGAH Bey'in DER-ZOR mutaşarrıfı SALİH ZEKİ beye (senin için I0 bin Ermeni imha etti diyorlar) demesine karşı Zeki Bey'in (Benim namusum var, I0 bine tenezzül etmem, daha çık bakalım) cevabını vermiş olduğunu Agâh Bey'in rivayetine dermeyan eylemektedir. (tertip 6 ve tertip I4 vesika 4 ve tertip II vesika I)

Mamuretülaziz valisi tarafından Malatya mutasarrıfına şifre ile verilen telgrafta (emir) tebligatı akideye rağmen yine yollarda pek çok cesedlerin

bulunduğu ihbar ediliyor bundaki mehaziri muhtaç izah olmadığı gibi bunda terahi gösteren memurların şiddetle tecziyeleri Dahiliye nezareti celilesinden ekiden (kesin olarak) bildirilmekle hudut dahilindeki bilumum cesedler dikkatli bir surette defnedilmek için kafî miktarda jandarma ile ileri gelen memurinden bir kaç zatin bu işe memur edilerek hemen her tarafa çıkarılması lüzumu ihtar olunmaktadır.

Diyarbekir'den sevkedilen Ermenilerin yüz yirmi bin (I20 000) nufusa balig olduğu hakkındaki Vali Dr REŞİD'in dahiliye nezaretine yolladığı I5/Eylül-1915 tarihli şifre vekayiin derecei şümul ve ehemmiyetini ira'eye kafidir. (tertip I2 vesika I)

Bir Ermeniyi tesahüp edecek bir müslimin hanesi önünde idam ve hanesi ihrâk ve memuriyetten ise tard ve divani harba sevk ve himayeyi reva görenler ciheti askeriyeden iseler nisbeti askeriyelerinin kat'iyle beraber berayi muhakeme mezkûr Divani harplere tevdi olunmasına dair 3cü Ordu kumandanı Mahmud Kamil imzalı telgraf (tertip I3 vesika I) bu fecaide nehe'i an-ilmünkir emri şeriyesine oralardaki müslümanların ne gibi tehdit ve tedhiş altında muvafık olmadıklarını fecai'i vakadan yerli ahalii islamiye-

nin ve küçük memurların muahaza olunamiyacaklarını ukulu selimaya telkin ve efkârı adileyi tatmin eder.

Trabzon sabık mebusu Hafız Mehmet Bey'in Karadeniz sahillerinde Ermenilerin kayıklara ne suretle irkab ve gark edildiklerine mübeyyin ve bu fecai Talat beye bildirilmiş ise de vali CEMAL AZMİ hakkında bir şey yapılmadığına mütazamin ifadesi (tertip I5) Talat Bey'in vaziyeti cürmiyesini tesbit eden esbabı teyidiyedendir.

Erzurum valisi Münir Bey'in I4/December-I9I8 tarihli şifreli telgrafi (tertip I6) Erzurum'dan Kığı tarikiyle gönderilen zenginler kafilesi sabık vali TAHSİN Bey'in rizasi hilafina olarak Merkezi umumi azasından Bahaeddin Şakirin tertip etmiş olduğu çete efradi ve Dersimliler tarafından katil ve garete(yağma) maruz kaldıklarına mabeyn ve binaenaleyn delaili mevcudei cürmiyeye müveyyitir.

Tehcir edilenlerden bazılarının sabık Kangiri kâtibi mes'ulü ve hala tüccardan CEMAL OĞUZ Bey'in teşkil ettigi Kürd Alo çetesi tarafından sureti katillerine dair Cemal Asaf Bey'in ifadedi mazbutası (tertip I8) cemiyeti müessillerinin cemiyeti manzumeyi merkeziyesine muzaf olması lâzım gelen fiil ve hareketlerinin bir çizigidir.

Ankara tehciri esnasında mahalli İttihad ve Terakki kulubünün kumandan nezdine Tayib efendi namında birini göndererek berayi sevk ciheti askeriyede müstahdem Ermeni sıhhiye memurlarının nisbeti askeriyelerinin kat'ini teklif ettikleri ve merkezi umumi mensuplarından Memduh Şevket ve biraderi Refet beylerin o sırada Ankara'ya giderek nu suretle zengin olduklarını ve Ankara tehciri tafsilatını ve İttihad ve Terakki katibi mes'ulü Necati Bey'in derecei müdahaletini ve bu hususta büyük rol ifa etmiş olan vilayeti müşarüleyh polis müdürü esbakı Manastırlı Bahaeddin Bey'in ef'al ve hareketini tarifi izah eden (tertip 2, sahifa I) Miralay Halil Recai Bey'in beyanati mufassalası bilhassa şayanı kayıt ve tezkiyar beyanattan madut ve ifayi malûmata muktedir şuhudunda esamisini muhtevidir. Mumaileyh Behaeddin bey oraca Divanı harba tevdi ve hakkında kanuni takibat icrasına tevessül edilmiş iken İstanbil'a çağırılmış ve Dahiliye nezaretinin talebine binaen gönderilmeyen tahkikat evrakını bilahere Harbiye nezaretine celb ve istirdad edilerek mumaileyh takibatı vak'adan kurtarılmıştır.

Netaici tetkikata nazaran mezkûr fecayii şiddetle red ve ademi-iştirak tarikine temessük edenler

vatan haini addedilirken Bahaeddin bey gibi anasırı fiile pek ziyade mazhari himayet ve sahabet olmuşlardır. Hatta Dahiliye nazırı esbakı Talat bey mumaileyh Bahaeddin Bey'in Şark Orduları grupu komandanı VEHİP PAŞA'ya sureti mahsusede tavsiye ederek berayi istihdam göndermiş. Bir müddet Samsun Divani harbi refekatında ifayi hizmet eyledikten sonra bir semti meçhule savuştuğu anlaşılmaktadır. (VEHİP Paşanın zatına mahsus dosyada mazbut ifadesi) Kastamonu tehcirini izah ve ora kâtibi mes'ulü HASAN FEHMİ efendinin ceraim ve mesavisini (kötülükler) Nezarete yazmış iken dinletemediğini ve tehcirin lüzumuna dair Dr Bahaeddin Şakir beyden şifreli telgraf aldığı hakkında vali REŞİD PAŞA'nın beyanatı (tertip 2 sayfa I3) ve merbutu telegraf suretleri ve İttihad ve Terakki fırkasının bir içtimainda fırka reisi Talat beye verdiği takrirde Ermenilere karşı ika edilen fecai ve mezalimi bilhassa İttihad ve Terakki kâtibi-mesullerinin cümlesiyle Dr Reşid, Cemal Azmi, Muammer, Atif ve hapishane umumi müdürü İbrahim beyler haklarında tahkikat icrasını talep eylediği halde Talat Bey'in (hıfz) işaretiyle takririni bir tarafa attığını ve İzmirde Sporting Club-de Talat Bey'in kendisine (buradakileride ötekilerin aki-

betine uğratırdım) dediğini ve Dr Nazim ile avenesinin birer faili müessir olduğunu söyleyen İzmir mebusu İHSAN ONNİK efendinin (tertip 3 ifadesi ve Vehip Paşanın tertip 7, sayfa 3) Ermenilerin katli ve imhası ve mallarının yağma ve gaspi İttihad ve Terakki merkezi umumisinin neticei mukarreratı olup 3. cü Ordu mıntıkasında insan kasaplarını tedarik ve onları idare ve istihdam eden Bahaeddin Şakir beydir. Hükûmet reisleri Dr Bahaeddin Şakir Bey'in emir ve işaretine inkiyad etmişlerdir. 3cü Orduda bütün felaketi beşeriye, bütün fetine ve fesad Bahaeddin Şakir Bey'in eli altında südur ve zuhur etmiştir. Ber ikiler ipten ve kazıktan kurtulmuş yaranini, ötekilerde eli gözü kanlı jandarmaları ihzar .... ifadei tahririyeside İttihad ve Terakki merkezi umumisiyle meclisi-umumi azayi-tabiisinden bulunan vekiller için bir hücceti(kanıt)itham ve bühranı tamdır.

Süleyman Nazif Bey'in (Evraki istintakiye sayfa 6) Bağdattan Diyarbekir hududuna gelirken cesedlerin teaffününden burunlarını tıkadıklarına dair Konya valii esbaki CELAL Bey'in (evraki istintakiye sayfe 7) Halep'ten kaldırılması Ordu kumandanı Celal paşa tarafından Talat beyden sorulup cevaben Ermeni meselesinde noktai na-

zariyle merkezi hükümetin noktai nazarı arasında muvafikiyet olmadığından ileri geldiği bildirildiğine ve KONYA Ermenilerini himaye eylemiş isede Dr Nazim tarafından gönderilen mebus Ali Rıza efendinin merkezi umumice arizü amik düşünülerek karar verilmiş bir mesele hakkında ısrar edilmemesi yolunda hayırhane vesayada (öğüt) bulunduğuna ve nihayet bu sebepten infisal eylediğine ve İstanbulda bu meselenin mehazirini Talat ve Nazıma anlatırken onlar bu işin lüzum ve faydasına kail olduklarını ve Dr Nazim bey daha ileri giderek bu teşebbüsün şark meselesini halledeceğini söylediğine ve Hayri efendi ise çalıştığı halde men'ine kadir olmadığını beyan eylediğine dair ifadesi techir ve imha hakkındaki teklifatı icra etmekten imtina ettiğinden dolayı azledildiğine dair (istintakname sayfa 17) Ankara sabık valisi Mazhar Bey'in Araplara icra kılınan mezalim ve idamlarla Diyerbekir valisi tarafından tehcire muvafakatkar vaziyette bulunduklarından dolayı imha ettirilen iki kaymakam hakkında Heyeti teftişiyei mülkiye Müdürü umumii sabıkı Hamid Bey'in ifadeleri, Trabzon fecayii ve failleri hakkında Maliye Nezareti varidat müdürü umumisi Lütfi Bey'in (istintakname, sayfa 34, 38, 43) Trabzon katibi

mesulu Nail bey hakkındaki beyanatı ve Dr Bahaeddin Şakir Bey'in Erzurumdan Antalya Mutasarrıflığına (Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Sivas, Trabzon) havalisinde tek bir Ermeni kalmamak üzere Musul ve Der-Zor taraflarına sevk edildiklerinden Antalyada ne yapmakta olduğu mealinde şifreli telgraf çektiği ve bunun bir suretini Talat beye göndermiş isede bir cevap alamadığına dair Antalya mutasarrıfı sabıkı SAMUR SAMİ Bey'in ifadesi (Evrakı istintakiye sayfa 44) Radi Bey'in Ankara tehcirine ve ora kâtibi mesulü Necati beye ait malumat müddeayatı vakayi isbata medarı delail ve karain kâfidendir. Bahaeddin şakir Bey'in dahiliye nazırı Talat merkezi bey vasıtasılya (merkezi umumiye) yazdığı bir şifrenin mahlülü olup Teşkilatı Mahsuse dosyasında zuhur eden varakanın zuhurunda muharrer No: 69 cevapta (Mademki orada işiniz kalmamıştır Artvin meselesinden daha mühim bir vazifeyi deruhte etmek üzere Trabzona hemen hareket ediniz, buradan hareket edecek olan Yakup Cemil Bey size lâzim gelen izahat ve talimatı getirecektir) yazılmış olması oradaki irtibat ve münasebeti bir kat daha tevzih eder. Maznunu aleyhümden vekillikte bulunanlar ifadeti istintakiyelerinde inkar ile mütavafik bir vazife

meselesi ihdasiyle merci tahkik ve muhakemelerinin Divani-Harbi-Orfi olmayup kanunu esasi ahkamınca teşkil kılınacak Divani-Aliye ait bulunduğunu müdafaa etmektedirler. Fakat izahtan müstagni olduğu üzere Kanunu-esasinin istinad ettikleri 92-ci maddesi nazırların veya müştereken vekiller heyetinin ancak umuru memurlarından mütevellid harekatı siyaselerinden mütehasil ef'ali cürme ile mukayyet olup şahsen ika ettikleri veya fer'an zimedhal bulundukları adi cürümler için mezkur kanunun 33cü maddesi ahkamınca nussarin (yardımcı) hiç bir imtiyazı kanunileri olmayup o kabil cürümlerden dolayı mercii muhakemeleri muhakimi adiye olmasına ve idarei örfiye cari olan mahalde olbabtaki kararname mucibince kavanini mülkiye ve adliye tamamiyle sakin ve divani harbi örfiler mercii ceraim olacağına ve taktil ve ihtikar gibi maddelerin tahkiki iş bu Divani-harbi-örfinin teşkil ve vezaifine mutali kararnamei ahır mucibince cümlei vezaifden olmakla gayrıvarit olan vazife itirazinin reddi karargir olduktan sonra zikri geçen ceraimi mücaseretleri hakkında berveçhi bala delail ve beraheyni kafiye istihsal kılınan maznunualeyhinden Dr Bahaeddin Şakir, Nazim, Atıf, Riza, Cevad ve Aziz beyler, Enver, Cemal ve

Talat beylerin kıtalda hem fiil olduklarında harekatı vakaları mucazatı terhibiyeyi müstelzim ef'alden olarak kanuni cezanın 45ci maddesinin 1ci fırkasıyla 170ci maddesine ve hemfiil olmayup bilerek icrai mezaheretle maznunların cürümlerinde muayyen olarak fer'an zimedhal bulunan Midhat, Şükrü, Ruzuhi, Küçük Talat, Ziya Gök Alp, Kemal beylerle Sait halim paşa ve Ahmet Nesimi, Şükrü, İbrahim ve Halil beylerinde mezkur kanunun 45ci maddesinin 2ci fıkrası delaletiyle yine maddei salifeye muvaffık bulunduğundan mevadi mezkureye tefikan maznunualeyhinin Dersaadet Divaniharp örfisinde muhakemeleri icra kılınmak üzre cinayetle lüzumu muhakemelerine velecelelsevk evrakı tahkikinin ma'teferruat Divanı müşarileyh müddeyi umumiligine tevdii ve irsalına ber mucip iddianame karar verildi

10 Recep 1337 ve 12 Nisan 1335 (1919)
Yeni yazıya çeviren Dr. S. Gedik

Türkçe'de ilk kez yayımlanan Tanıklıklar'da 1915-1920 yılları arasında gerçekleştirilen Ermeni Soykırımı'ndan kesitler bulacaksınız. Soykırım politikasını uygulamakla görevlendirilmiş devlet yöneticilerinin anlatımları, soykırımcıları yargılayan resmi mahkeme kararları, soykırıma uğrayanların acılı çığlıkları, bu kitapçığın omurgasını oluşturuyor. Ragıp Zarakolu'nun da söylediği gibi, o karanlık ve vahşi sürek avında, susmayanlar da vardı. Korkuya teslim olmayanlar da vardı. Yalana boyun eğmeyenler de vardı. Ne ki, onların sesi, tam 90 yıl boyunca bastırıldı. Yüzyılın başında gerçekleşen bir büyük insanlık trajedisinin yıkıntıları arasında boğulup gittiği sanılan bu sesler, şimdi yüzyılın sonunda bir kez daha Anadolu'nun tanıklıkları olarak yeniden yükseliyor. O yüzden Tanıklıklar'daki orjinal belgeleri, Türk resmi ideolojisinin tartışmasız en büyük tabusunun çöküşü olarak da okuyabilirsiniz.